

BUDAPEST

MÚLTJA ÉS MŰVÉSZETE

ÍRTA
GENTHON ISTVÁN

BUDAPEST, 1932
KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

TARTALOM

I.	AszÁrpádok kora.....	3
II.	Az Anjouk kora	16
III.	Zsigmond	22
IV.	Mátyás király	30
V.	A török hódoltság kora.....	42
VI.	Barokk és rokokó	47
VII.	A klasszicizmus kora.....	60
VIII.	As új Budapest	66

* Budapest történetét Salamon Ferenc írta meg (1885). Műve Mátyás királlyal befejeződik. Kissé avult volta ellenére is as egyetlen részletezőbb munka. A mű- emlékek történetének gazdagon illusztrált összefoglalása a Budapest műemlékei c. műben (szerk. Lechner Jenő, 1924) található. Az újabb kutatók közül Horváth Henrik (közép- kor) és Schoen Arnold (barokk, rokokó és klasszicizmus) válik ki, alapvető monográfiákat és részlettanulmányaikat nagy haszonnal forgattam.

*A Magyar Szemle Társaság tulajdonában levő
'Old Kenntonian Style' anyadiókkal szedte és nyomta
a Tipográfiai Múntéet, Budapest, V, Bábory-utca 18*

BUDAPEST

MÚLTJA ÉS MŰVÉSZETE

1. AZ ÁRPÁDOK KORA

Igazán van Budapest történetírójának, Salamon Ferencnek, mikor azt írja, hogy „alig van város Európában, mely annyiszor és oly nagy mérvben elpusztult volna s következőleg annyiszor kellett volna alapjából újra építeni, mint némely magyarországi várost s köztük Budapestet.” Az idegen, aki a vonatban még gulyásról és paprikáról, fokosról és csikósról regélő homályos emlékeit idézgette, a szálloda felé rohanó autóban ülve megnyugvással látja, hogy modern nagyvárosba jutott, mely nagyjában az utóbbi hatvan év alatt épült. Ha nem lennének Baedekerek és egyéb Útikalauzok a világon, ha nem bukkanna helyi eredetű régiségekre a múzeumokban, talán rá sem jönne arra, hogy e városnak többszáz éves múltja van, hogy Budapest, ez a látszólag új metropolis, egyidős az öreg Béccsel és csaknem oly nagy múltra tekinthet vissza, mint a milleniumokat ünneplő, hangulatos bájú és ősi német kisvárosok.

A Duna hajjai fölött meredező Gellérthegy népek és népfajok végtelen áradatát látta maga előtt elvonulni, többet és tarkábbat mint az egyiptomi szfinx, melyet Napóleon pártosa szólított, hogy az idő múlásáról tanúságot tegyen. Déli lejtőin kelták ütöttek tanyát, késői, évezredekkel ifjabb utódai azoknak a történelem előtti törzseknek, kiknek edé-

nyeiből a Duna gyakran vet partra apróbb cserepeket. Hihetőleg kelták alapították a későbbi Óbuda területén keletkező települést, Aquincumot, mely a rómaiak pannóniai uralma alatt várossá terebélyesedett s egy légió szállásául is szolgált. Erről a nagyszabású telepről, mely páratlanul növekedő lelet-sorozatával lassankint az Itálián kívüli római archaeologia tanulmányozásának centrumává válik, nem foglalkozunk. Eltekintünk a népvándorlás korának ismertetésétől is, ugyanebből az okból: Budapest történetéről és művészetéről szerintünk csak attól kezdve lehet szó, mióta Buda és Pest város kibontakozik a homályból. A magyar fővárosnak, ennek a poraiból többízben megélemedett phoenixnek történetét a honfoglalástól kezdve kísérjük végig napjainkig.

A kutatás mai állása szerint Buda is és Pest is alighanem szláv szó, az előbbi kemencét jelent, mint már Oláh Miklós sejtette. Az utóbbinak német neve, Ofen, melyen ma inkább kályhát értünk, annak idején ugyancsak kemencét jelentett.

Manapság Ofen alatt Budát értik, innen származik a későbbi és szabálytalan „Ofenpest” rossz kifejezés. Tévedések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy a nevek mai topográfiai jelentése nem fedi a régit. Buda ma a Duna jobbpartján elterülő városrészt jelenti, Pest a balpartit. Régebben, főképp az Árpádok alatt Buda Óbudát s a vele szemben elterülő felső pesti oldalt jelentette, Pest a mai Budavárát szűkebb környékével együtt és a mai pesti belvárost. A két várost, mely oly közeli szomszédságban terült el, nem az északról délre hőmpölygő Duna választotta el, hanem egy kelet-nyugati vonal. Egymás felett helyezkedtek el, nem egymás mellett. Budát a németek Etzelburgnak hívták, Pestet pedig Ofennek. A fentebbiekkel magyarázható, hogy a királyi vár

Ofen elnevezése helyes, az Ofenpest ezzel szemben értelmetlen.

A két város történetének kezdete mitikus homályba vész el. Anonymus ugyan megemlékezik arról, hogy midőn a honfoglaló Árpád bodrogi rezidenciájából felfelé vonult, elfoglalta Csepel szigetét, mely nevét a vezér kún származású lovasától kapta. Sőt Árpád szerinte a szigeten palotát is épített. Ugyancsak ő írja, hogy Bila és Boksú bolgár fejedelmek kapták és népesítették be Pest városát ideköltözött izmaelitákkal a X. század közepén. A csepelszigeti vezéri rezidenciát illetően semmit sem tudni, ami megerősítené az adatot vagy ellentmondana neki. Szempontunkból nem oly jelentős, mint az utóbbi, melynek valószínűségét némiképp alátámasztja az a tény, hogy Pest első lakosai között sűrűn szerepelnek mohammedánok, kiket az oklevelek hol szaracénoknak, hol izmaelitáknak neveznek.

A Biláról és Boksúról szóló adat ennek ellenére is csak szimbolikus jelentőségű. A vezérek korában helyhez kötött városról aligha lehet beszélni, inkább csak telepről. Hiszen még Szent István király is szívesebben lakott sátorban, mint fejedelmi lakában, mely utóbbi is csak faház volt. A Budapestre vonatkozó első megbízható adatot a Képes Krónikában találni s 1047-ben történt eseményre utal. Ebben az évben gyilkolták meg Szent Gellért püspököt a pesti révnél, tehát a Gellérthegy dunaparti lábánál. A krónikás megjegyzi, hogy kevéssel utóbb a vértanúság színhelyén kápolnát emeltek, mely az ő idejében még állott.

A pesti rév említése arra utal, hogy a magyar királyság első évtizedeiben a jobb- és balparti Pest között már megindult a vízijárművel való, többé-kevésbé rendszeres közlekedés, mely egyre fejlődő

településre adott alkalmat. A két, egymással szem*
ben álló kikötő körül hajósok, halászok, árusok házai
csoportosultak. A balparti síkságon a település gyor-
sabb ütemben történhetett, mint a Gellérthegygel
eltorlaszolt jobbpartin. Ugyanakkor északabbra, a mai
Óbuda helyén is megindult a fejlődés, de még messze
volt az az idő, midőn Buda jelentős szerepet kezdett
vont játszani.

Régészeti leletek is támogatják a Képes Króniká-
nak Szent Gellért emlékkápolnájáról szóló sorait. Az
Erzsébethíd építéskor a Gellérthegy alján tipikus
XI. századi stílusú pillértöredékek s egyéb dekoratív
faragványrészletek kerültek elő a földből, közöttük
néhány remekbekészült darab. A jellegzetes, laposan
faragott kövek szoros rokonságban vannak első ro-
mán templomaink (Székesfehérvár, Pécs, Esztergom,
Kalocsa) megmaradt töredékeivel, sőt az egyik, egy
pillérfő a veszprémi és pilisszentkereszti úgynevezett
palmettás töredékekre emlékeztet. Mindezek a XI.
század stílusának jegyében fogantak s ezért a feltevés,
hogy Szent Gellért kápolnájának romjaiból származ-
nak, nem látszik elhamarkodottnak.

A fejlett kultúrára valló, bravúros faragványok
azt is elárulják, hogy a XI. századi helységben már
kőépületek is állottak. Városról azonban egyelőre
nem lehet beszélni, fővárosról még kevésbé. A tatár-
járás előtti városok Magyarországon mindössze né-
hány házcsoporttal beültetett helyet jelentenek, a kor
a városfalakat még nem ismerte: innen származott
a tatárjárás szörnyű sikere. Ami pedig a fővárost
illeti, ez a szó anakronizmus a XI—XII. századi
Európában, melynek mindössze két centruma volt:
a pápa és a császár rezidenciája. Magyarország egy-
házi székhelye Esztergom, a világi pedig Székesfehé-
vár maradt joidéig, sőt ami Esztergomot illeti, a

Magyar Sion máig megtartotta az ország egyházi fejét falai között, Budapest ma sem egyházi székhely, sőt még püspöke sincs.

Az első királyok bizonyosan többet tartózkodtak Esztergomban, Székesfehérvárott, Veszprémben és Vácott, mint későbbi fővárosunkban. Buda és Pest ennek ellenére rohamosan fejlődött. Lakosai tarka képet mutattak. A tatárjárás előtt a magyar lakosság mellett flamandok, vallonok, németek, szaracénok, latinok (olaszok) és zsidók telepedtek meg. Szám szerint a németség vezetett. A tatárjárás krónikása, Rogerius, a keleti áradat megjelenése előtti Pestet nagy német városnak nevezi. A XII. század végén a két város már oklevelekben is kezd szerepelni: 1171 előtt Pestet III. István király egy peres ügyet intéző oklevele említi, Buda pedig 1189-ben tűnik fel a homályból.

Az utóbbi dátum említésre érdemes. 1189-ben történt, hogy a rötszakállú I. Frigyes császár, a legnagyobb középkori fejedelmek egyike, ki a német uralkodók szimbólumává nőtt, keresztes hadaival átvonult az országon. Méltó király fogadta magyar részről, III. Béla, az Árpádok egyik legfényesebbike, aki a bizánci császári trón reményét cserélte el a magyar koronáért. A két uralkodó Esztergomból Budára (Etselburgba) ment vadászni s négy napot töltött itt, míg a lassan mozgó, óriási keresztes sereg megérkezett. Budáról ment a legendás császár tovább kelet felé, hogy soha többé vissza ne térhessen hazájába.

Abból, hogy a két uralkodó Esztergomot elhagyva Budára ment s ott több napot töltött, arra lehet következtetni, hogy Buda az egyházi székhelyhez hasonlóan kényelmes és fényes szállást tudott nyújtani az uralkodónak. Sajnos, az akkori budai épüle-

tekről semmit sem tudni. A XII. századból mindössze néhány töredék maradt, de azok sem tájékoztatnak az építészeti alkotásokról. Egyik legtöbbet mondó maradvány a mai tabáni templomban látható dombormű, mely a trónoló Krisztust ábrázolja. A bajusz- és szakálltalan Megváltó köralakú mezőben ül, a kökeret felső hajlása arra enged következtetni, hogy a dombormű a templom timpanonja lehetett. Ez a templom a tabáni, régebben kelenföldinek nevezett (Pest jobbspártján levő) egyház volt, melyről az oklevelek kevéssel később, a XIII. század elején már megemlékeznek. A relief túlságosan nagyfejüre sikerült alakjával és bizonytalan térbeliségével nem tartozik a jelentékeny alkotások közé, de kétségtelenül fejlettebb, mint a koraibb gyulafehérvári timpanon hasonlóan mintázott Krisztusa. Korát elég pontosan meghatározzák az assisii G. Rufino-n és a páviai S. Michele-n látható, témában azonos, kivitelben erősen hasonló domborművek: a XII. század második felében készült. Példája mutatja, hogy a régészeti emlékek a várostörténetnek oklevelekkel egyenrangú forrásai. Nélküle nem tudnánk arról, hogy a tabáni templom már a XII. században felépült.

Bizonyosság maradt arról is, hogy a Duna balpartján elterülő városrész már a tatárjárás előtt kőből épített templommal büszkélkedett. Ez a templom a mai, Nagy boldogasszonyról nevezett belvárosi plébániatemplom románkori díszítőrészleteiből némi keveset sokszoros átépítése után is megőrzött. Déli toronyának belsejében félköríves román párkányrészlet maradt meg, melynek egyszerű, szigorú kiképzése még a XII. század formanyelvére vall. A sok átépítés után nehéz megmondani, hogy e ma toronyban eldugott részlet tulajdonképp hova tartozott, legvalószínűbb, hogy a déli torony külsejét díszítette. Mű-

vészeti jelentősége nem sok, mégis becses darab, mert a mai Pest időrendben legelső építészeti maradványa.

A két város vegyes nemzetiségű, magyarokból, nyugati és keleti bevándorlókból álló lakosságának egykori művészete is bizonyára tarka képet mutatott. Flamandok és szászok kétségkívül éppúgy elhozták magukkal hazájuk művészeti hagyományait., mint a mohammedánok s e két irányzat kereszttüzében kezdett kialakulni a magyar művészet, melynek amúgy is jellegzetessége, hogy korai szakában ha bele is kapcsolódik a nemzetközi stílusáramlatokba, a keletről jövő impulzusok iránt sem marad érzéketlen. Budapest románkori művészete nem lehetett más, mint az országé. Az ingó műemlékeket mindössze egyetlen jelentékeny alkotás képviseli, egy bronzból készült, oroszlánalakú vízöntő-edény, úgynevezett aquamanile, melyet a Dunából halásztak ki s ma a Fővárosi Múzeumban látható. A némi vésésekkel díszített tömzsi állatfigura szűkszavú mintázásával és erőteljes plasticitásával árpádkori bronzművességünk egyik előkelő darabja. Tekintélyes súlya valószínűtlenné teszi, hogy a Duna messziről hozta volna magával, különben sem unikum hazánkban. Hasonlókból, ugyancsak hiteles hazai leletekből szép sorozatot őriz a Nemzeti Múzeum. Az oroszlán-aquamanile Budán vagy Pesten is készülhetett, pregnáns román formaadása arra vall, hogy a nyugati hatás ezúttal erőteljesebben érvényesült, mint a keleti.

A XIII. századi Budáról és Pestről megemlékező gyér adatok között néhány érdekes akad. 1211-ben Pesten, a mai belvárosi plébániatemplomban történt meg Sz. Erzsébet eljegyzése Lajos thüringiai örgróffal. A szent királyleány ekkor még csak négy éves volt. Az adat annyiban is érdekes, mert megerősíti az említett románkori párkánytöredék biztonságát:

kétségtelen, hogy a templom ekkor már készen állott s az ország egyházainak díszesebbjei közül való volt, ha Gertrud királyné, Erzsébet anyja ezt szemelte ki az eljegyzés megtartására. Másik adat, mely nem sokkal későbből való, a lakosság keletről bevándorolt részére világít rá. II. Endre király 1217-ben említi a pesti szaracénok adóját, mely nagy összeg volt. A főképp adás-vevéssel foglalkozó mohammedánok a város gazdagabbjai közé tartoztak s a kereskedelem friss vérkeringésének az alakulóban levő város rendkívül sokat köszönhetett.

A harmincas évek főképp egyházi szempontból voltak jelentékenyek a leendő fővárosra nézve. 1230-ban a dominikánus rend meglelepszik a balparti Pesten, templomot és kolostort épít s azt erős fallal keríti körül. Letelepülésüket két magyar úr, Bessenyei Mihály és Kenderesi Balázs szorgalmazta és tette lehetővé. A katolikus egyháznak bő aratás kínálkozott a jórészen másvallásuaktól lakott Pesten s a dominikánusok nagyszabású építőtevékenysége, mely klostromjuknak fallal való körülkerítésében is kifejezésre jutott, mutatja, hogy a rend hosszú és alapos munkára rendezkedett be. Arról is említés történik, hogy II. Endre király 1233-ban ellátogatott a kolostorba.

Ugyanebben az időben Budán, a mai Óbudán is hatalmas egyházi telep létesült, a Szent Péter-társaskáptalan prépostsága és annak temploma. A dominikánusok pesti építkezésével szemben, melynek nyoma sem maradt, ezúttal az alapfalak részben ismeretesek s a templomot, illetve romjait Dilich 1606-ból származó metszete is megőrkítette. A kiásott alapfalak azt mutatják, hogy a telep a mai óbudai református templom és lelkészlak helyén állott. Sokat az ásatások alapján sem tudni az épületről, mindössze egy négyszög alakú előcsarnok vagy kápolna alaprajza is-

meretes, melyhez gazdag profilú kapuzaton át lehetett bejutni. A szépen faragott oszlopfő- és lábzet-törédek a XIII. század elejének későromán ízlését mutatják s említésre érdemes, hogy a dekoratív részletek faragásában a később oly divatosá váló vörösmárvány már nagy szerepet játszott. A templom sokáig állott, monumentális romjai még a törökvilág idején is uralták a vidéket. Nem messze tőle, kissé délebbre épülhetett az első budai királyi vár, melyre azonban csak következtetni lehet, nyoma nem maradt. Ismeretes azonban az az adat, hogy IV. Béla már a tatárjárás előtt a nagybőjt idejét Budán töltötte, feltételezhető tehát, hogy a magyar királynak hozzá méltó rezidenciája volt Budán is.

Az egyházi kormányzat már a tatárjárás előtti években kialakult, Pest plébániája már 1235-ben szerepel és az is ismeretes róla, hogy a váci egyházmegye alá tartozott.

Nagyjában ennyi, amit a két város első virágzásáról tudni. Nemsokára sötét felhők gyűltek az addig rohamosan fejlődött Pest és Buda fölé. IV. Béla király az 1241-i nagybőjtöt is Budán töltötte. Ez alkalommal országgyűlést tartott Budán, hogy a közeledő tatár veszedelem elleni intézkedéseket megbeszélje. A magyar hadak Pesten gyülekeztek. Úgy látszik a katonaság nagyrésze szedett-vedett csöcselék volt, mely a nagy veszély egyre növekvő árnyékában a kunok ellen fordult s vezérüket, Kuthent felkoncolta. A tatár megjelent a város határában, de tovább ment s elfoglalta Vácot. Visszatérteben megostromolta Pestet, mely falak nélkül, gyülevész katonaságával védtelen áldozatává vált a kegyetlen hordáknak. Egyedül a dominikánusok várszerű egyháza tartotta magát néhány napig, de az is elesett. A felgyújtott klastromban benne égett a pesti lakosság-

nak az a kis töredéke, mely az előző koncolásokból megmenekült.

Pest városa romokban hevert. A tatár, amely nem országot foglalni, hanem rabolva pusztítani jött, tovább indult. Háromnegyed év múlva bevette a jobbparti Pestet is, a pusztítás azonban itt nem lehetett oly nagy, mint a balparton, egyszerűen azért, mert nem volt annyi elpusztítani való. A vad hordák eltűnte után a délről hazaérkező király mindenütt csak romhalmazokat láthatott. Rettegés ülte meg a lelkeket, senki sem tudta, hogy nem ismétlődhet-e meg a vészes látogatás.

A tatár visszatérésétől való félelem a város új elrendezésére vezetett. Nyilvánvalóvá vált, hogy falakat, erődítéseket kell emelni, megközelíthetetlen és erős várakra van szükség. Ilyenül legalkalmasabbnak a mai várhegy kínálkozott, melynek mindegyik oldala egyformán elég meredek s dombja elég terjedelmes arra, hogy a környék menekülő lakosságát falai közé fogadja. Béla király felismerte ennek jelentőségét s Budára akarta hatalmát központosítani. Erre vall legalább is, hogy esztergomi várát eladta s rendkívüli eréllyel szorgalmazta a budai és pesti építkezéseket. A munka gyors ütemben indult meg. A vár 1255-ben már készen állott, ugyanekkor serényen dolgoztak a várbeli templomon, a mai koronázó főtemplomon. Az új egyházból, melyet a közönség Mátyás-templomnak nevezett el, mindössze egyetlen XIII. századi részlet maradt meg, Gábor főangyal nemesen mintázott félalakja, egy angyali üdvözléscsoport töredéke. A tabáni Krisztusnál sokkalta fejlettebb figura a templom restaurálásakor került ki a földből s ma a Halászbástya kőtárában látható.

A jobbparti Pest, azaz a mai Buda jelentősége ekkor kezd kialakulni, addig a balparti város és a tá-

volabbi Óbuda nagyobb szerepet játszott. A két jobbparti városrész között, a királyi lakkal és a Szent Péter prépostsággal ékes régebbi település és az új királyi vár között összekötő kapocs készült. A kettő közé épült felső Hévíz, más nevén Budafelhévíz, mely meleg forrásairól nyerte nevét. A település magva a Sz. Jánoslovagok Szentháromság-klastroma és temploma volt.

IV. Béla király nemcsak a jobbparti oldal védelméről és egységesítéséről gondoskodott. Uralma alatt kezd szerepelni először Budapestnek a Dunába ágyazott gyöngye, akkori nevén Nyulakszigete, a mai Margitsziget. Nem mond ellene a védelmi szempontoknak, hogy a király figyelme a szép szigetre terelődött. A Duna védte azt az ellenségtől s befagyása esetén a jég körül való megtörésével megközelíthetlenné lehetett tenni. Az építkezés megindulása talán személyi momentumra vezethető vissza. A király leánya, Margit, a veszprémi domonkos apácák kolostorában nevelkedett. Mária királyné, Béla felesége közelebb akarta tudni magához leányát s a Nyulakszigetén dominikána apácakolostort építtetett. Ide került a szentéletű királyleány, akiről a sziget a mai nevét kapta s itt is halt meg 1270-ben. A dominikána apácák klastroma a mai ú. n. nagy romok helyén állott, melyek annak maradványai. Az ásások tiszta képet nyújtanak a hajdani telep gazdag épületkomplexumáról. Az egyhajós, hosszú szentélyű templomot ácsolt famennyezet fedte. Melette, hozzáépítve állott a klastrom, melynek közepét az ilyféle építkezésekből jól ismert nyitott körüljárós udvar, chiostro díszítette. A templomot és a kolostort a XV. században gótikus ízlésben átépítették, de a repkényfuttatta falmaradványok között még ma is láthatók az első építkezésből maradt lábazatok.

A XIII. század második felében kiépült Margitsziget legnagyobb épülettömbje kétségtelenül ez a dominikána apácázárda volt, de nem az egyedüli. A sziget csúcsán emelkedett a? esztergomi érsek vára, tőle kissé délebbre a premontreiek Szent Mihály-temploma és prépostsága, mely utóbbi aránylag szerény, kisméretű építkezés volt, a sziget déli csúcsán pedig a János-lovagok kórháza. A poétikus bájú sziget így lassan benépesült olyanokkal, kik „valamit bírának és bírhattnak volna”, de „Urunk Jézusnak szerelméért mind elhagyák.” A kolostorok nemcsak az ájtatosság és betegápolás fészkeivé váltak, hanem otthont adtak az egyházi művészeteknek is. Boldog Margit királyleányról legendája írja, hogy „ebéd után kézi munkát teszen vala”, ami alatt egyházi textíliák hímzését kell érteni. Az is ismeretes, hogy a szentéletű királyleány tetemét vörösmárvány szarkofágba temették el, melyet két lombardiai szobrász, Albert és Péter faragott. A szarkofág nem maradt az utókorra, de a róla szóló adat érdekes, mert az itáliai művészettel való kapcsolataink egyik korai láncszeme. Végül meg lehet említeni, hogy a nyulakszigeti klostrom adott hajlékot a XVI. század elején az írástudó apácáknak, Ráskai Leának és Sövényházi XIártának, kiknek irodalmunk annyit köszön.

1270-ben meghalt Béla király s utána rossz idők következtek Magyarországra, de szűkebb értelemben Budára és Pestre is. Fiának, V. Istvánnak rövid uralma után IV. László került a trónra, kinek hol erőszakos, hol tétova, egyik nap rendeletet kiadó, másik nap visszavonó kormányzását megérezte a két város. A tatárjárás után rohamos fejlődésnek induló Buda megkezdte a harcot a hegemoniáért. A harc kezdőakkordjai nem hangzottak szerencsésen. 1279-

ben megérkezett falai közé Fülöp fermói püspök, a pápa legátusa és tanácskozásokat kezdett a jó erkölcsök helyreállítása érdekében. Intézkedéseire nagy szükség volt. A kunok még sátrakban laktak s ami az erkölcsöket illeti, maga a király sem járt elől jó példával. A budaiak azonban a király mellé állottak s a világi ügyekbe mindjobban beleavatkozó Fülöp püspököt az egyháznagyokkal együtt csellel kiutasították a városból. Fülöp Esztergomba ment, onnan kiátkozta Budát, mire IV. László elejtette a cselt megrendező bírót, WALTERT, kit bizonyos WERNER nem sokkal később megölt. WERNER lett az új bíró (1288) s megkezdődött a késhegyig menő harc az egyház és Buda között, mely egyúttal azt is hivatva volt eldönteni, hogy az utóbbi lesz-e vagy Esztergom a főváros.

Az egyház részéről Lodomér, a hatalmas esztergomi érsek kezdte a támadást. Vissza vonatta a király engedélyét, melyet az a budaiaknak adott országos vásárok tartására, sőt mi több, kivívta, hogy a nyugatról érkező árusok csak Esztergomon keresztül mehetnek Budára. Növelte a zavart az utolsó Árpádnak, III. Endrének halála. A hatalmas VIII. Bonifác pápának Anjou Róbert Károly volt a jelöltje. A budaiak ezzel szemben Vencel cseh királyfit választották meg királynak. A békítő tárgyalások meghiúsultak után Róbert Károly haddal indult Buda ellen. Nem tudta elfoglalni, de környékét vandál módon elpusztította. A végsőkig elkeseredett, pápai átok alatt levő budaiak ekkor (1302) példátlanul bizarr cselekedetre ragadtatták magukat: Peterman bíró és Tóth Márton esküdt vezérlete alatt kihirdették a város feloldását az egyházi átok alól, a misézni nem akaró plébánost elűzték s ténykedésüket megkoronázták azzal, hogy gyertyák lobogása mellett, az ex-

kommunikációs szertartást utánozva Buda város nevében ünnepélyesen egyházi átok alá vetették VIII. Bonifácot s az őt követő magyar főpapokat.

Ezzel a groteszk jelenettel zárul Buda Árpádkori története. Egy ideig úgy látszott, hogy a város hatalma megerősödik. Vencel király apja, Vencel cseh király nagy sereggel Magyarországra jött, az egyház várát, Esztergomot elfoglalta és feldúlta. De az ifjú Vencel, megelégedve az uralkodást apjával együtt távozott az országból s utódja, Bajor Ottó megfutamodott Róbert Károly elől. Buda bírása Werner fia László elűzte és kivégeztette a pápa exkommunikálót. 1307-ben Róbert Károly bevonult Budára és ünnepélyesen megkoronáztatta magát a várbeli Nagyboldogasszony templomban. Így végződött a harc s a leendő főváros megkezdte fényes pályafutását, mely az Anjouk, Zsigmond és Mátyás uralmával delelőpontjához érkezett el.

II. AZ ANJOUK KORA

Róbert Károly nem felejtette el, hogy annakidején Budát sikertelenül ostromolta s a város két királyt fogadott be falai közé, csak hogy őt ne kelljen választania. Uralkodása első tíz évében néha még ideig-óráig Budán lakott, de dalmáciai ügyei miatt már ekkor is Temesvárt előnyben részesítette. 1323-tól kezdve Visegrádra tette át székhelyét s jellemző, hogy már a következő évben ugyanolyan városi szabadalmakat adott a Visegráddal szemben kiépülő Nagymarosnak, mint aminőket Buda bírt. Idegenkedését az is mutatja, hogy Budával szemben az egyháznak kedvező rendeleteket, melyek annakidején a harcot kirobbantották, mind megerősítette. A budaiak ezúttal nem zúgolódtak. A trónon erőskező király

ült, aki Csák Máté leverésével megmutatta, hogy csak egyetlen hatalmat ismer, a magáét.

Ha nem is szerette Budát, érzékenyen nem sujtotta. A béke áldásait hamarosan megérezhették a polgárok, akiknek ebben az időben már nem kellett állig felfegyverkezniük, ha a város kapuján kiléptek. A béke fellendítette a kereskedelmet is, aminek Buda és Pest centrális helyzeténél fogva nagy hasznát látta. A két város közül most Buda kezdett felülkerekedni. A tatárjárásig Pest volt a nagyobb, a jelentékenyebb. Az újjáépült két város közül a jobbpart vette át a vezető szerepet.¹

A király nem gördített akadályokat a fejlődés elé, sőt azt elősegítette. 1318-tól kezdve pénzt veretett Budán, 1323-ban pedig szerepelni kezd a budai kamaragrófi méltóság, melynek első viselője András helybeli lakos volt. A forgalomba kerülő pénzek éles fényvel világítanak rá az Anjou-udvar olaszos kultúrájára. A király aranypénzeit, forintjait (floreus, firenzei pénz) teljesen olasz mintára verette, míg az aprópénz továbbra is inkább a német pénzhez hasonlított. A budai forint jó csengése öregbítette a város hírnevét s kárpótolhatta a lakosságot azért, hogy a király nem lakott a falak között. A királyi vár termeit a pénzveréssel kapcsolatos kincstár használta Buda lassanként megvagyonosodott.

Nem csoda tehát, hogy a lakosság hangos zokogással fogadta a király halálhírére s mély szomorúsággal vonult ki a holttestem elé, melyet a Visegrádról Budán keresztül vittek Székesfehérvárra. Nem csoda az sem, hogy úgyszólván formások nélkül fiát, Lajost kiáltotta ki királlyá.

¹ Innen kezdve a városneveket mai értelemben használjuk. Budának és Óbudának nevezve a jobbparti városrészeket, Pestnek a balpartit.

Nagy Lajos király egy ideig apja rezidenciájában székelt. Noha a koronázás után Budára ment, onnan hamarosan Visegrádra távozott s négy évig ott lakott.

1346-tól kezdve azonban hosszú időre Budára tette át székhelyét. 1352-ben már így keltezi egyik oklevelét: „Budán, udvarunk rendes székhelyén.” Visegrádról való átköltözése a nápolyi hadjárat előkészületeivel függött össze: a sereg gyűjtéséhez hely kellett.

Uralkodásának ebben az időszakában jelenhettek meg az olaszok mint telepések mind nagyobb csoportokban Budán. A király ugyanis a zsidókat kiűzte az országból s a kereskedést tőlük az olaszok vették át. Buda lakossága nem nézte jó szemmel az új jövevényeket, amint a később kirobbant vérengzés bizonyította, melynek Kis Károly is áldozatul esett.

Királyi lakhelyül a IV. Bélától épített vár szolgált, melyet Nagy Lajos megnagyobbíttatott, legalább is erre vall, hogy a vár egyik bástyáját, mely nyilván akkor épült, öccséről, István hercegről nevezte el. De nem soká lakott itt. 1355-től kezdve kétannyi oklevelét keltezi Visegrádról, mint Budáról, sokat tartózkodik Diósgyőrött s lengyel királysága miatt fenn Zólyomban is. Budáról mégsem feledkezett meg.

1347-ben árúmegállító-joggal ruházta fel a várost, a középkori kiváltságok egyik legirigyeltebbikével, mely felhatalmazta az illető helységet arra, hogy az árutatózó kereskedőt szükség esetén feltartóztathassa s követelhesse, hogy árúját a városban adja el. Elvette a káptalantól a jogot, hogy a Dunán fel-alá közlekedő hajókat megvámolhassa, csupán a révvámot hagyta meg: régi, fájó sebet gyógyított ezzel. 1364-ben Pest városának moratóriumot adott adósságai kifizetésére. Nem tudni mi döntötte a várost oly sanyarú helyzetbe, hogy rászoruljon, valószínűleg árvíz. Az óriási

birodalomban a kereskedelmi forgalom is lüktetőbbé vált s mindkét város rohamosan fejlődött.

Kevesebbet tudni Nagy Lajos építői és műpártolói tevékenységéről, ami a két várost illeti. Kétségtelen, hogy a királyi vár említett átépítése magva maradt a Zsigmond-kori palotának, illetve annak nyugati szárnyát képezte. Többet azonban budai és pesti építkezéseiről nem tudni. Annál több ingó műemlék hirdeti műpártolói tevékenységét. A máriacelli kincstárban levő Madonna-kép, mely címerét viseli, s mely egyúttal az első magyar képtábla, erős olasz hatás alatt készült. Ugyancsak olasz hatás jellemzi ötvösműveit, melyekből a leggazdagabb sorozat Aachenben látható, valamint könyvtárának két gyöngyét, a gazdagon miniált Képes Krónikát s az Oxfordba került szerényebb Aristotelest, Okleveles adatokból két udvari festője is ismeretes, Hertul fia Miklós és János mester. Az utóbbit 1370-ben a budavári Nagyboldogasszony-templom mellett helyezték örök nyugalomra, sírköve ma a templom homlokzati falába van befalazva. Ez a János festő ezek szerint Budán élhetett, míg Hertul fia Miklóst nem sikerült eddig Budára lokalizálni, mint ahogy az előbb említett különféle műfajú drágaságokat sem sikerült eddig budai műhellyel kapcsolatba hozni.

Uralkodásának utolsó előtti évében értesülünk még egy nagyobb szabású építkezéséről. 1381-ben Velencéből megszerezte Remete Szent Pál fejét s azt a budai Szent Lőrinc pálos kolostornak ajándékozta, mely a mai Szép Juhászné helyén állott. Ekkor vagy kevéssel előbb épülhetett a kolostor, mely bizonyára a király alapítása volt, ha diplomáciai úton tárgyalt Velencével a szent ereklyéinek ügyében. A pálosok hegyoldalba épített monostora a szent ereklye révén

híres búcsújáró-hellyé vált s népszerűségét a mohácsi vészig megtartotta.

Hasonlóan buzgó műpártoló volt a király édesanyja, Erzsébet királyné is. Neki köszönhető Óbuda fényes fellendülése. Az özvegy királyné idetelepítette a klarisszákat, hatalmas templomot és kolostort épített nekik, melyben száznál több apáca lakott. Zsigmond király néhány évtizeddel későbbi oklevelében „*min-fici operis decore fundata*”-nak, bámulatosan díszes épületnek nevezi a klarisszák hajlékát. A királyné annyira kedvezett legkedvesebb klarisszáinak, hogy a klastromot környező telkeket lassankint mind összevásárolta és nekik ajándékozta.

Csodálatosképpen az ásatások mindezideig nem találták nyomát a hajdan fényes épületcsoportnak. Noha a Viktória-téglagyár telkén egy templom s hozzátartozó kolostor alapfalaira bukkantak, a maradványok kicsiny mérete lehetetlenné teszi, hogy a klarissza-zárdával azonosíthatók legyenek. Ugyancsak nem tudni, hol volt Erzsébet királyné óbudai vára, mely a klastromhoz közel épült s mely, ha kisebb méretű volt is, hasonlóan díszes lehetett.

A királyné pártfogása alatt a klarisszák klastromjának falai között éppúgy meghonosodott a művészet, mint IV. Béla idejében a Margitszigeten. Jó példával a királyné járt elől, ki kitűnő műhímző volt. Rómában való látogatásakor a Szent Péter-templomnak egy sorozat szebbnél-szebb miseruhát s egyéb textíliát ajándékozott s ha Zách Felicián merénylete óta, mikor néhány ujját elvesztette, aktívan nem is vehetett részt a munkában, az egyházi textíliák nagyrésze, elsősorban a klarissza-templom ornátusai bizonyára az ő személyes felügyelete alatt készültek.

A romlandó szövetek nem kerülhették el a száza-

dók pusztításait. Óbuda anjoukori fényét mindössze két, napjainkig megmaradt kisebb műtárgy őrzi.

Az egyik Óbuda városának nagy ezüst pecsét-nyomója Nagy Lajos korából, melyet a Nemzeti Múzeum őríz. A király címerével és körirattal ellátott pecsét középmezéjét hatalmas, várszerű építmény tölti be, valószínűleg szimbolikus, leegyszerűsített ábrázolása az óbudai várnak.

A második Erzsébet királyné házioltára, mely az óbudai klarissza-rend birtokából került Pozsonyba s onnan a párisi Rotschild-gyűjteménybe. Az aranyozott ezüst házioltárka középszekrényében a Madonna ül két álló angyal között, az oltár becsukható szárnyait kívül-belül áttetsző zománcos képecskék díszítik. Az áttetsző zománc sienai eredetű technikája már korán meghonosodott Magyarországon, példa rá a Róbert Károly uralkodása idején, hihetőleg Gallicus Miklós olasz ötvöstől készített iglói pacifikáié. A házioltárka ugyancsak magyar földön készülhetett, mestere rajnai iskolázottságú ötvös volt. Sajnos, egyedül ez maradt meg a nagyszabású ötvösmunkák közül s így nehéz megállapítani, hogy a királyasszony ötvösei olasz vagy rajnai hatás alatt dolgoztak-e.

Általában az olasz hatás erősebb volt, erre vallanak az említett máriacelli képen és codexeken kívül az ország védettebb helyein megmaradt ötvösmunkák s erre vall a budavári Nagyboldogasszony-tempiom XIV. századi kelyhe, az úgynevezett budaújlaki kelyhe (t. i. hosszú ideig kölcsönképpen az újlaki plébániatemplom őrizte). Tölcséralakú cuppájával, monumentális tagolásával és nemes egyszerűségével típusa az olasz hatás alatt kialakult XIV. századi magyar kelyheknek. Gombját áttetsző zománc, talpát pedig figurális medaillonok díszítik. Ezzel szemben nem olasz hatásra vall, hanem a gótika német

emlékeivel áll rokonságban az a Margitszigeten talált nyitott női korona, mely ma a Nemzeti Múzeumban látható s melyet sokáig Boldog Margit koronájának tartottak. Az aranyozott ezüst korona, melyet drágakövek és gyöngyök ékítenek, stílusa szerint kétségtelenül a XIV. századból való, meglehetősen durva munka s szoros rokonságban van azzal a Nagyváradról előkerült, vele egykorú koronával, mely a bécsi Kunsthistorisches Museumban látható. Valószínűleg nem királyi sarj fejét díszítette, hanem apátnői korona volt.

III. ZSIGMOND

A néhány zavaros év után, mely Nagy Lajos halálát követte s melyből Kis Károlynak a budai várban való legyilkoltatása (1386) mint véres intermezzo emelkedik ki, Zsigmond király került uralomra.

IV. Károly császár fia ötven évig ült a trónon s elérte azt, amit magyar király előtte el nem ért, 1410-ben német-római császárrá koronázták. Buda, mely addig az óriási Anjou-birodalomnak ideig-óráig székvárosa volt, ettől az időtől kezdve, főképp Zsigmond uralkodásának második felében a német-római császár rezidenciája, a világ egyik fővárosa. Ez a félszázad a város történetében, ami nemzetközi helyzetét illeti, deklóppontot jelent. A császári székhely fénye mészsíre ellátszott, mert Zsigmondnak, bármennyit utazott is kalandos és változatos életsora alatt, egyedül Budán volt udvartartása.

A XV. század évtizedei a szellemi áramlatok történetének szempontjából rendkívül jelentékenyek. A vallásos idealizmus helyét lassan az új realizmus foglalja el, a skolasztikus irodalom helyébe a profán humanizmus lép, Van Eyck és Masaccio megkondítja

a középkor felett a lélekharangot. Zsigmond e kor gyermeke volt testestől-lelkestől. Alakjának körvonalai már nem oly bizonytalanok, mint elődeié. A középkori lovagi ideál tisztelete és mohó érzékiség, számító haszonlesés és tékozló műpártolás kitűnően megfér együtt e deli szép, ékesen szóló férfiúban. A rokonszenves uralkodó, kinek sok más között Magyarország régi kultúrája oly sokat köszönhetett, máig nem kapta meg a magyar történelemben azt a helyet, mely megilletné.

A császári udvartartás fényéhez nem bizonyult méltónak a régi budai vár s így Zsigmond építőtevékenysége az egyházi építkezés teljes elhanyagolásával új paletta emelésére koncentráldott. Ma már kétségtelen, hogy azt a palotát, melyet a hagyomány Mátyás királlyal hozott kapcsolatba, legnagyobb részében, mondhatni teljes egészében Zsigmond építtette. Erre vall az a tény, hogy az ő korából megmaradt kő- és terrakottatöredékek lényeges építészeti részek maradványai (oszlopfek, lábzatok, pillérkötegek stb.), míg a vár Mátyás korából való maradványai dekoratív hozzátételek, nem tartoznak szervesen az épülethez. A Mátyásnak hízelgő Bonfinius a vár részleteit magasztalta, mert az egészet már Zsigmond felépítette. Ezek a Zsigmond-kori töredékek a firenzei építészettel, elsősorban Brunelleschivel mutatnak rokonságot, a kettő közötti közvetítést talán Manetto Ammanatini építész és asztalos vállalta, ki Zsigmond udvarában dolgozott s Magyarországon halt meg.

Az építkezés eleinte, a husszita háborúk miatt lassan haladt, később azonban, különösen Zsigmondnak császárrá való koronázása után nagy lendülettel folytatódott. Lehet, hogy franciák is dolgoztak rajta, kiket a király 1416-ban Párisban fogadott fel, ezek azonban csak a befejező munkálatoknál vehettek

részt, mert az említett évben a palota nagyrésze már elkészült. A vár nagyjában és egészében a firenzei protoreneszánsz hatásának ellenére is gótikus jellegű volt s jórészt téglából épült. Egykorú források Friss palotának nevezik s óriási középtermét Pedro Pafur spanyol utazó a paduai Salone-hoz hasonlítja. A nagyterem köröskörül szabadon állott s hódolati, ceremóniális jellege lehetett. A várat hatalmas épületkomplexumok egészítették ki, az épülettömb külsején ablakos folyosó futott körül, azonkívül hatalmas fal védte, melynek saroktornya Zsigmond halálával kiépítetlen maradt. Mindezeket külső gazdagságukkal, belső berendezésük fényével csak akkor lehet elképzelni, ha az ember a korbeli legfényesebb rezidenciáknak, a pápák Avignonjának, a burgundi hercegek Dijonjának emlékét idézi.

A fényes Friss-palotában Európa elitje fordult meg. 1412-ben Jagelló Ulászló járt Budán a bosnyák királlyal, tizenkilenc idegen fejedelmi emberrel, ötvennyolc lovaggal. 1424-ben Paleologus János bizánci császár nyolc hétig lakott benne. Megfordult itt Harcias Frigyes szász választó, Erik dán király, lovagok, egyháznagyok, tudósok tarka sereglete. Gyakran tűnt fel a humanisták között Branda Castiglione bíbornok, az elegáns Filelfo vagy Pietro Paolo Vergerio, de a kozmopolita udvarra mi sem jellemzőbb, hogy jól érezte itt magát Oswald von Wolckenstein, az utolsó német Minnesänger is és Alain Chartier, a francia királyi udvar híres prédikátora. A különböző lovagrendek színpompás, tarka képviselői között feltűnhettek a Zsigmond-alapította sárkányrend lovagjai.

Buda polgári köntösébe arisztokratikus aranyszalak fonódtak. Nemcsak a megnagyobbodott királyi vár hangsúlyozta az uralkodó jelenlétét, hanem a vár-

hegyen épülő szebbnél-szebb paloták is. írott adatok szerint háza volt a várban többek között a Garáknak, Ozorai Fülöpnek, Scolari Andrásnak, Stibor vajdának, Brankovics Györgynek, Czillei Hermannak, Frank erdélyi vajdának és Kanizsai Miklósnak. Buda hatalmas fejlődésnek indult, 1436-ból például ismertes, hogy 964 lakóháza volt, melyben körülbelül 23.000 ember élt. Ez az adat csak akkor beszédes, ha összevetjük más városok lakosságának számával; kiderül, hogy Páris, Brügge és Köln nagyobb volt, de Nürnberg, Strassburg, Bazel vagy Frankfurt kisebb Budánál.

Úgy látszik Zsigmond egyetlen nagyszabású építkezése, ami székvárosát illeti, a budai vár volt. Egyházak emelése nem fűződik nevéhez, csak annyi bizonyos, hogy Schalaga Miklós rablólovag elkobzott vagyonából egy kisebb kápolnát építtetett a vár területén, melyet védszentjéről, Szent Zsigmondról nevezett el. A profán építkezések jobban érdekelték, az például ismeretes, hogy a sienai városi tanácstól elkérte az ottani kórház (Ospedale della Scala) terveit, nyilván, hogy székvárosában hasonlót építtessen.

A királyi vár rendkívüli fényű nagyobb berendezési tárgyaiból és ékességeiből semmi sem maradt az utókorra. Leginkább Zsigmond érc-lovasszobrának el-tűntét kell fájlni, mely ennek a műemlékekben gazdag kornak bizonyára egyik remeke volt. A lovaszobor a Friss-palota előtti udvaron állott s nem lehetetlen, hogy a Zsigmond uralkodása alatt még dolgozó híres magyar bronzöntő-szobrászpár, Kolozsvári György és Márton lappang ismeretlen alkotója mögött.

A korbeli iparművészeti műfajok közül Budán a vezető szerepet az ötvösség játszhatta. írott adat őrzi annak emlékét, hogy újév napján Buda 21 márka

ezüstöt szokott volt adni a királynak, gyertyatartónak, ivóedénynek és más ezüstművek feldolgozva. Egy részüket arannyal futtatták. Zsigmond nagy fogyasztója volt az ötvösműveknek, Párisban, Avignonban s amerre járt, rengeteget ajándékozott el belőlük. A szükségletet főképp Buda láthatta el, melynek gazdag és tekintélyes mesterei már az Anjouk korában is előkelően szerepeltek a város életében. A céhrendszeren alapuló városi kultúrával szemben azonban a fejedelmi, ezúttal császári udvartartás a lehető legkozmpolitább színezetű volt s Zsigmond kincsekamrájában nemcsak magyar ötvösművek díszeltek, így például a német lovagrend ajándékaként került birtokába az a két aranyba foglalt szarv, melyet ma az esztergomi főszékesegyházi kincstár őriz s külföldi, minden bizonnyal párisi ötvösmunka kincstárának legpazarabb ékessége, a szintén Esztergomban őrzött ú. n. Mátyás király kálváriája, mely nevét onnan kapta, hogy Mátyás új, díszes talpat készíttetett számára. Ezzel szemben bizonyára hazai, sőt valószínűleg budai munka Harcias Frigyes sodronyzománcos hüvelyű kardja (Drezda, Történeti Múzeum), melyet Zsigmond 1425 augusztus 1-én Budán ajándékozott neki, abból az alkalomból, hogy választófejedelmi rangra emelte. A remekbekészült kard hüvelyét az ötvös magyar sodronyzománccal díszítette, ennek a technikának egyik korai emléke.

A Zsigmonddal kapcsolatba hozható műkincsek közül említésre érdemesek a faragott csonttal borított dísznyergék. Mindössze harminc-negyven darab ismeretes, hármát a Nemzeti Múzeum, egyet a Batthyány grófok körmendi gyűjteménye őriz, a többi szétszóródott a világban, néhány újabban Amerikába került. Az egyik budapesti nyergem a Zsigmond által alapított sárkányrend jelvénye látszik, ez is bizonyítja a

császárral való kapcsolatokat, azonkívül az is, hogy burgundias formaadásuk mellett német feliratok olvashatók rajtuk, tehát kevert, nemzetközi színezetű udvari kultúrára vallanak. Nem valamennyit gondoljuk budai származásúnak, azokat azonban feltétlenül, melyek a keleties szabású, könnyű magyar nyergek mintájára készültek. Anyaguk csont (nem elefántcsont, mint régebben hitték), mely a nyereg farászeit borítja, rajtuk kifogyhatatlan ötletességgel faragott lovagi és szerelmi jelenetek láthatók. A késői középkor világi művészetének bőbeszédű és bájos emlékei közé tartoznak. Mondani sem kell, sohasem ült rajtuk senki, kincstárak számára díszül készültek. Valószínűleg Zsigmond szokta volt oeztogatni kedvelt híveinek, erre vall a sárkányrend ábrázolása s a Magyarországon megfordult burgundi utazó, Bertrandon de la Broquiére adata, ki szerint a lovagi tornajátékok győzteseit arany sarkantyúkkal és ezüst lovalgóbottokkal! — hasonlóan lovagi díszszerszámokkal, ha másokkal is — tüntette ki.

A nyergek erős burgundi hatás alatt készültek, ami ebben az időben, mikor Dijon és Buda a lovagvilág erős láncával volt összekötve, nem csodálatos. Zsigmond Parisban jártában 200 francia mesterembert telepített le Budán, közöttük az arrasi Clays Davion szőnyegszövőt s a többiek között bizonyára akadtak olyanok, kik a burgundi udvarban virágzó stílust jól ismerték. Ezek a mesteremberek jóidőre megtermékenyítették a budai formanyelvet, de a császári udvar fénye rajtuk kívül más országbelieket is magához vonzhatott.

Buda műveltségének történetében Zsigmond idején egy zenei adat is felbukkan, ismeretes ugyanis, hogy Paleologus János császár budai tartózkodása idején Zsigmond a Nagyboldogasszony-templom elé

térzenére rendelte ki a hegedűsöket, dobosokat, harmonásokat és dudásokat. Ez a térzene nemcsak a császári kollégának szólt, a budai polgárságot is mulattatta.

A császár budai várában magának mondhatta az akkori világ egyik legnagyobb s kétségtelenül legdíszesebb könyvtárát. Szerencsés volt a könyvek öröklésében: nagybátyja, Trieri Balduin a XIV. század végének egyik legnagyobb bibliofilje volt, hasonlóképpen Zsigmond bátyja, IV. Vencel cseh király, kinek gyűjtői tevékenysége a cseh miniatűr legfényesebb korszakával esett egybe. Zsigmond mindkét könyvtárát megörökölte s a jelek azt mutatják, hogy a további fejlesztésben is szerepe volt. Sajnos, teljes bizonyossággal csak öt könyvről állítható, hogy számára készültek, de közöttük is kiváló darabok akadnak. Ilyen elsősorban imádságoskönyve, melyet a bécsi Nemzeti Könyvtár őriz s melynek egyik illuminátora, ki magát Martinus Opifexnek nevezi, a svájci művészettel mutat szoros kapcsolatot. Márton mester rendkívül ötletes, a részletekben nagy szeretettel elmerülő művész volt, az ő munkája az ugyancsak Bécsben őrzött Guido da Columna-féle Trója története, melynek sikamlós szövegét különös gonddal díszítette. Ez utóbbi kézirat állítólag Zsigmond második felesége, Czillei Borbála számára készült, ami, ismerve a királyné hedonista életfelfogását, cseppet sem valószínűtlen. Zsigmondé volt még a Voragine-féle Legenda aurea bécsi példánya, egy asztronómiai könyv, „Liber de septem signis” szimbolikus, német ízlésű rajzokkal, melyet a M. Tud. Akadémia könyvtára őriz s a Bécsbe került „Colcodei seu liber de peste” c. kódex. A könyvek jórésze nem készült el a császár uralkodása alatt, később más uralkodók más mesterekkel fejeztették be. Sajnos,

ebből a kevés könyvből a császár szellemi igazodását nehéz kiolvasni, azt az uralkodásával foglalkozó írott források világosabban mutatják be.

A Zsigmond-kori kultúra tarka mozaikjából nem hiányozhat az óbudai egyetem színes kövecskéje sem, azé az egyetemé, melyről aránylag nagyon keveset tudni, de a magyar tudományosság szemszögéből igen fontos. Annyi bizonyos, hogy az egyetem, mely 1395-ben alakult, már Zsigmond korában megszűnt, mindössze 1415-ig működött. Hogy mi készítette a királyt elhanyagolására, nem tudni, tanári karával jóban volt, hiszen a professzorok testületileg elkísérték őt a konstanci zsinatra. Közöttük egyházjogászokat, teológusokat, orvosokat s a hét szabad művészet mestereit találni.

Buda képe kívül-belül erősen megváltozott e nagy uralkodó hosszú országlása alatt. Az oklevelek a császárról s a budai előkelőségekről beszélnek: a város polgárságának sajátos problémái erősen háttérbe szorultak Várostörténeti szempontból immár távolról sem olyan jelentékeny, mint az előbbi században volt, mikor még az egyházzal is össze merte akasztani szekere rúdját. A polgárság ebben az időben dekoráció, kulissza a Budán lezajló fényes események körül.

Pest jobban megőrizte polgári mivoltát. Építészetileg nem fejlődött úgy, mint a jobbparti szomszédját, hiányoztak belőle a fényes paloták, de mozgási szabadsága is több volt. A magyar lakosság ekkor már erős túlsúlyba került, aminek bizonyosságául szolgál, hogy 1413-ban Péntek nevű magyar ember a bírāja s a melléje állított hat esküdt egytől-egyig magyar. Továbbra is bekerítetlen, tehát külföldiek szemében falusias város maradt, melynek lóvásárai messze földön nevezetesk voltak. E korban készült épületei

közül csak egy különös alkotmány emlékét őrizték meg az írott források: a Duna partján kőtorony épült, honnan láncokkal akarták a Dunát elzárni. Ez a terv bizonyára a hajó- és réwámmal állott kapcsolatban. Említhető az is, hogy Pesten lakott ez időben II. Bajazid szultán megvakított öccse, Szandzi bég, ki Zsigmond védelme alá helyezte magát. Háza körülbelül a mai Calvin-tér környékén állott.

IV. MÁTYÁS KIRÁLY

Zsigmond halála és Mátyás trónralépte között közel húsz év telt el, mely idő Buda és Pest szempontjából inkább változatosnak mondható, mint értékesnek. Albert, I. Ulászló és V. László uralkodása alatt a fejlődés megállót. Jellemző, hogy Albert országlása alatt már kirobbant az addig lefojtott ellentét a budai magyarok és németek között. 1439-ben Ötvös Jánost, Buda egyik tehetős magyar polgárát megölve találták. Híre ment, hogy németek voltak a tettesek, mire a feldühödött lakosság azok egy részét legyilkolta és kirabolta. Még ugyanabban az évben törvény készült, mely szerint idegen Budán nem kaphatott hivatalt. Ettől kezdve a városnak hat magyar és hat német esküdtje volt, sőt a bírák között is gyakorta tűnnek fel magyar nevek.

I. Ulászló rövid uralkodása idejéből, a várostörténet szempontjából csak egy adat méltó az emlékezetre. Az írott források megemlékeznek arról, hogy a király és Hunyadi János a török elleni diadalmas hadjárat után a várbeli Nagyboldogasszony-templomba vonult hálaadásra és itt helyezte el a zsákmányolt hadijelvényeket. Ugyanekkor a templom falán megörökítésre kerülték Hunyadi János hőstettei. Az utóbbi adat azért is jelentős, mert mutatja,

hogy a monumentális freskóművészet mily korán választott hazánkban nemcsak nemzeti, hanem aktuális témát.

Az V. László-párt és Ulászló hívei között villongásoknak és küzdelmeknek a városra nézve szomorú intermezzoja is akadt, Szécsi Tamás, V. László egyik híve Felhévizet teljesen kirabolta és felégette. Felhévíz ettől kezdve eltűnik a város történetéből, mint ahogy Óbuda is — az a város, melyet Budával összekötött, — fokozatosan elsatnyult.

Mátyásnak 1458-ban királlyá való kikiáltása hozta rendbe a zilált állapotokat. A királyválasztás érdekessége, hogy a Duna balpartján történt, mint a hagyomány mondja, a Rákos mezején, helyesebben Pesten és annak határában. A fiatal király, kit oly lelkesen fogadtak, valóban beváltotta a hozzá fűzött reményeket s ha irgalmatlan eréllyel és kegyetlen adókkal kormányzott is, az ország zilált állapotát rendbe hozta. Buda és Pest szempontjából uralkodása Zsigmondához hasonló jelentőségű. Ezúttal már nem volt probléma a királyi rezidencia hováhelyezése. Zsigmond óriás várpalotája, mely a császári udvartartás szimbolikus fényét sugározta, önként kínálkozott lakóhelyül. Mátyás király legtöbbit és legszívesebben ebben a palotában lakott s csak életének utolsó éveiben, a német-római császárság csalóka lidércét kergetve tette át székhelyét Bécsbe.

Művészetpártolásának legfőbb tárgya a várpalota maradt. A hatalmas épületkomplexum néhány kisebb, korai részlettől eltekintve, melyek talán még román formanyelven szólaltak meg, Zsigmond király alkotása volt, minden ízében gótikus jellegű. Ezen a képen Mátyás nem változtathatott, nem is akart változta tői. Noha az olasz quattrocento forma ideáljaihoz vonzódott s noha kultúrájában nagyon kis

szerepet kapott a középkori vallásos-idealisztikus-gótikus életszemlélet, átvette a Zsigmondtól kapott örökséget. Hogy elhallgattassa korszerűségi vágyát, kisebb átalakításokat végeztetett a váron: új kapukat, ajtókat, ablakkereteket rakatott fel, melyek többnyire süttöi vörösmárványból készültek s kidolgozásuk az olasz, főképp a firenzei quattrocento dekoratív szobrászatának bélyegét viselik magukon. Talán kisebb helységeket is hozzáépíttetett a várhoz s valószínűleg ő fejeztette be a Friss-palota udvarát, mely Zsigmond halálával félbemaradt. Azok a tudósítások, melyek két könyvtárterem s egy kerek, belül égboltozat képével díszített helység építéséről hírt adnak, nem jelentik egyúttal azt, hogy ezeket kívül-belül Mátyás építette. Lehet, hogy csak belső átalakításokat végeztetett s így jutott az új termék birtokába. A váron a kor szokása szerint sűrűn elhelyezte a maga és feleségének, Beatrix királynénak címerit.

A palota belső termeiben azonban nagyobb átalakításokra került sor. A Zsigmond-kori gótikus kőboltozatok úgy látszik nem nyerték meg tetszését, ezek egy részét dúsan aranyozott kazettás lapos fa-mennyezetekkel pótolta. Egykorú leírások elragadtatva emlékeznek meg a mennyezetekről s noha a Mátyás-kori magasztalásokkal szemben nem árt bizonyos óvatosság, lévén pénzért mindenre képes az udvarában nyüzsgő humanista-had, a mennyezetek hajdani szépségéről fogalmat nyújthatnak az analógiául kínálkozó, rendkívül precízen faragott vörösmárvány töredékek.

E töredékek legjavát a Nemzeti Múzeum és a Halászbástya kőtára őrzi. Ajtó- és ablakbélletek, pillérfejek, ballusztrádok, címerek, terembe való frízek, illetve ezek részletei. Legnagyobb részük vörösmárványból készült, csak egy kisebb sorozat sárgás

homokkőből. A nehezen megmunkálható, rideg vörösmárvány anyaga nem akadályozta meg a kőfaragókat abban, hogy változatos ornamentális mondanivalójukat élesen és szabatosan ne ábrázolják. Itt-ott figurális részletek is megjelennek: puttók, madarak, szárnyas angyalfejek. Az ornamentkában a növény és gyümölcs erősen naturalisztikus felhasználása játssza a főszerepet.

Kik lehettek ezeknek a szobrászati feladatoknak mesterei? Egykorú adatokból s főképp Vasari fél-századdal későbbi életrajzaiból sok művészről tudni, aki Mátyás udvarában megfordult. Ezek a művészek azonban, legalább egyelőre nem azonosíthatók a megmaradt emlékek mestereivel. Azt kell mondani, mindezideig nem sikerült a dekoratív faragványokkal kapcsolatban megnyugtató mesterneveket felsorakoztatni. A művésznevek és a művek egyetlen egy ízben sem fedik egymást. Ez még a figurális szobrászatra is vonatkozik, a Halászbástya kótárának vörösmárvány Madonnájára és mészkőből faragott bájos női félalakra, pedig a figurális művek rendszerint hamarabb elárulják mesterüket.

A király szolgálatában álló művészek legnagyobb része olasz volt. Francia vagy német mestert egyáltalán nem alkalmazott, feltételezhető azonban, hogy — bár csak egy nevet ismerünk — magyarokat is foglalkoztatott, főképp bronzszobrainak s ötvösműveinek készítésére. Mindkettőnek nagy tradíciója volt magyar földön s így a király kényes ízlését kielégíthette. A Mátyás számára dolgozó magyar ötvösök közül mindössze András pesti mester nevét ismerjük, pedig a királlyal kapcsolatba hozható ötvösművek legnagyobb része nem olasz, hanem magyar munka.

Az olasz mesterek közül, kik Budán dolgoztak,

csak a főbb csillagokat említjük. Ezek: Giovanni Dalmata szobrász, Benedetto da Majano szobrász és asztalos, a bolognai Aristotile Fioravanti építész és mérnök, Ercole dei Roberti festő és Caradosso milánói ötvös. Mellettük a dii minorum gentium nagy csoportja működött. Sajátságos, hogy a dúsgazdag magyar király a kor szinte egymás mellett nyüzsgő olasz művész-héroszai közül egyetlen igazán elsőrangú nagy mestert sem tudott udvarába csalogatni. Targyalt Filippino Lippivel s bizonyára másokkal is, de az itáliai nagy fellendülés idején az ünnepest művészek nem szívesen hagyták el szülőhazájukat. Mátyásnak meg kellett elégednie a másodrangú csillagokkal, akiknek legnagyobb része rövidebb-hosszabb tartózkodás után ismét Olaszországba tért vissza.

A budai vár díszítésében, mely ma már csak leírásokból ismeretes, valamennyi korbéli műfaj szerepet kapott. Az udvarokon bronz- és kőszobrok állottak. A bronzszobrok közt nevezetes volt Hunyadi János és két fiának, Lászlónak és Mátyásnak szobra, azonkívül három mitologikus alaké. Az utóbbiakat a török hódoltság idején Konstantinápolyba hurcolták s ott megsemmisültek. Ugyancsak a török fővárosba került két nagyméretű, nemes arányú bronzkandeláber, mely ma a Hagia Sofia-templomban áll s török felirata szerint a budai palotából származik. A leírások megemlékeznek egy márványmedencés szökőkútról, melynek tetején Pallas Athéné bronzszobra állott, talán e medence töredéke az a Mátyás király gyűrűs hollójával díszített részlet, mely a Szépművészeti Múzeumban látható. A Friss-palotába bevezető bronzkaput kívül-belül Herakles tizenkét munkájának domborművű jelenetei díszítették, ez a munka témája és elgondolása szerint olasz művészre enged következtetni.

Gótikus izlésűek ezzel szemben azok az ötvösművek, melyek a király egykori, rendkívül gazdag kincstárából megmaradtak. Hogy ez a kincstár mily monstruózus darabokkal dicsekedhetett, azt főképp Mátyás és Beatrix esküvőjének egykorú leírásai mutatják, melyek megemlékeznek egy óriási ezüst szökőkútról, két lónagyságú ezüst egyszarvúról és többek között egy pohárszékről, melyen körülbelül ötszáz serleg és billikom állott. Mátyás király Esztergomban őrzött kálváriáján kívül, melynek talpa a korból való s nyilván olasz ötvös alkotása, a többi szervesen belekapcsolódik a hazai ötvösség történetébe azzal, hogy a csúcsíves formákhoz ragaszkodik. Az ismeretes darabok közül megemlíthető a bécsújhelyi Mátyás-billikom, a profán gótikus ötvösség e méretre és díszre egyaránt egyik legszebb darabja, egy ezüst ivópohár a bécsi múzeumban, az Esterházy-kincstár hatalmas ezüst kulcsa s végül az esztergomi kincstár aranyozott ezüst ivószarúja. Valamennyit a hólyagos dísz nagy előszeretettel való alkalmazása jellemzi, közöttük az 1462-ben készült bécsújhelyi serleg a legjelentékenyebb, melyet a magyar ötvösművekre oly jellegzetes sodronyzománc is díszít. Felépítésében gótikus, részleteiben az olasz quattrocento hatását mutatja az az elefántcsont házioltárka (Páris, Louvre), mely állítólag Mátyás ajándéka képpen került Klosterneuburgba. Valamennyi együttesen arról tanúskodik, hogy Mátyás, ki az olasz reneszánsz formanyelvét Magyarországra telepítette, a hazai művészet organikus, természetes fejlődésével is kapcsolatba került.

Voltak műkincsei és használati tárgyai, melyeket nem Budán készíttetett, hanem idegenből hozatott magának. Forliban rendelt asztali készlete, melyből mindössze három festett majolika-tál ismeretes (egyik

a londoni Victoria and Albert Múzeumban, másik a párisi Mannheim-gyűjteményben, a harmadik lap-pang) az olasz fayenceművesség történetébe illeszkedik bele. Ugyancsak Itáliában, közelebről Firenzében készült Mátyás király úgynevezett trónkárpitja, melyet a legutóbbi időig az Erdődyek galgóci kincstára őrzött s melynek párja, miseruhává szabva a budai várkápolnába került. Mindkét selyembrokát kárpitot intarziákra emlékeztető reneszánsz-mustra ékesíti, középütt pedig Mátyás címere látható.

Olasz importból származott a király könyvtárának javarésze, a nagyhírű Corvina is, melyet az utókor Mátyás király műpártolásának történetében első helyre állít. A régebbi, fantasztikus számokkal ellentétben manapság általánossá vált az a vélemény, hogy a világhírű könyvtár polcain legfeljebb 1500—2000 kötet állott s e számba már azok a könyvek is beletértek, melyeket a király elődjektől örökölt. Nagyrészt kézzel írták, de a nyomtatás felfedezésének hatása is megmutatkozott, nyomtatott corvinák is ismeretesek. A király codexeinek túlnyomó részét Itáliában készítette vagy vásárolta össze. Számára dolgozott a betűfestés korbéli mesterei közül Attavan te, Boccardino Vecchio, Gherardo és Monte del Fora, Francesco dAntonio del Cherico. Könyvtárának rohamos fejlesztése céljából nem érte be azonban az Olaszországból szállított codexekkel, hanem Budán másoló- és miniátor-műhelyt állított fel, melyben némelyek szerint harmincán is dolgoztak. A budai műhely legnevezetesebb miniátora a milánói származású Giovanni Antonio Cattaneo volt, különben domokosrendi szerzetes és madoccai apát. Az ő keze alól került ki a könyvtár néhány rendkívül díszes darabja, például a párisi Cassianus-codex. Ebben a budai műhelyben egytől-egyig olaszok dolgozhatnak, amit a

códexek tiszta olasz quattrocento-jellege első pillanatban elárul. Magyarok nem kaptak szerepet a könyvek másolásában és díszítésében, magyar nyelven írott könyv sem állott valószínűleg a királyi könyvtár polcain.

Minden bizonnyal magyarok voltak ezzel szemben a király könyvkötői, akik a corvinák jellegzetes vörös-szabarna, dúsan aranyozott, vaknyomással díszített, keletiesen gazdag bőrkötéseit készítették. Ezek a kötések egyedül Mátyás könyveit díszítik s annyira jellegzetesek, hogy a származást első rátekintésre elárulják, ha a király címere hiányzik is az illető kötetből. Megemlíthető még az is, hogy Mátyás nem állott izoláltan könyvszeretetével. Humanista beállítottságú magyar kortársai, leginkább a főpapok, versenyeztek egymással szép könyvek megszerzésében és készítésében. Az írott könyv órái azonban már meg voltak számlálva, a könyvnyomtatás rohamosan tért hódított, sőt Mátyás uralkodása idején már Budán is megfészkelődött egy könyvnyomtató-műhely. Karai László budai prépost pártfogásával Hesz András nyomdász 1472-ben Budán telepedett le. Eleddig egyetlen ismert kiadványa a budai krónika, mely 1473-ban készült. A műhely sajnos, nem sokáig működött s a budai könyvnyomtatás tulajdonképpen csak a török hódoltság után lendült fel.

A Mátyás udvarában virágzó humanista kultúra ugyanazt az érdekes ellentétet mutatja a magyar irodalommal és művészettel, mint a korbéli udvari művészet az ország művészetével. Budán is, mint mindenütt, ahol humanisták megfészkelődtek, az irodalomban az uralkodó tetteinek mértéktelen magasztalása, személyének körülhízelgése vált vezető szemponttá. Azok az országnagyok, akikre Mátyás leginkább számíthatott, idegenkedve, sőt ellenségesen

nézték a jól fizetett külföldiek hízelkedéseit. A török elleni harcokban megedződött vitézek veszélyesnek s az ország számára feleslegesnek érezték az idegen, új hangot, melyet a király Budán meghonosított. Ami pedig a köznépet illeti, annak lelkiségét Temesvári Pelbárt tiszta középkori, mélyen vallásos szelleme fejezi ki, nem az új humanizmus. Temesvári Pelbárt 1483-tól kezdve a ferencrendiek budai rendházában tanította a hittudományt, igazi működési területe azonban a szószék volt, prédikációi s azoknak gyűjteményes kiadásai tették nagygyá. Markáns gótikus, középkori alakja oly távol állott az olaszos udvari kultúrától, mint Savonaroláé a pogány rinascimento Firenzéjétől.

A királyi vár körüli házsorok Mátyás korában tovább kiépültek. A XV. századvégi Budáról Velius Gáspár (Ursinus Velius) azt írja, hogy házai olasz modorban épültek. Az olasz modor alatt valószínűleg árkádos építési módot kell érteni, mely főképp a kereskedelem céljainak felelt meg: védte az árút és kirakására nagyobb helyet biztosított. A Mátyáskon profán építészetnek néhány töredékes emléke napjainkig megmaradt íves kapualjak, szobaboltozatok, benyíló formájában. Épen csak egyetlen homlokzat áll, az Országház-utca 20, számú házé, melyet a korbéli várépítészetből átvett ívsoros párkány ékesít. A kereskedelmet Budán németek s kisebb részben magyarok bonyolították le, pénzváltással olaszok és zsidók foglalkoztak.

A budai egyházi építészet Zsigmond-kori stagnálása után ismét fellendült. Mátyás restauráltatta a Nagyboldogasszony-templomot, melyet nagy becsben tartott már azért is, mert mindkét esküvőjének színhelye volt. A restaurálás alatt ezúttal nagyobbarányú átalakítást kell érteni, mely azonban a templom mé-

retein nem változtatott. Uralkodása idején készült el a déli kapu pompás timpanonja is, mely igen rongált állapotban ma az epreskerti művésztelep kertjében áll. Helyére ügyetlenül kiegészített másolatot helyezett az a kor, mely a talmit többre becsülte az eredetnél s mely „stílszerű” helyreállításával eltüntette a múlt emlékeit. Ugyancsak a XV. század végén készült el a budai magyar templomnak, a Mária Magdolna- (ma helyőrségi-) templomnak gótikus átalakítása, néhány szerény boltozati részlet még ma is tanúskodik erről a munkáról. A Mátyás-kori egyházak egyik jelentékenyebbike, a domokosok temploma, mely a mai Iskola-téren állt, elenyészett;- emlékét csak a ma is álló hatalmas csonka tornya idézi.

Ugyanekkor lényegbevágó változások történtek Pesten is, melyről Aeneas Sylvius még 1444-ben azt írta, hogy sem falai, sem kitűnő épületei nincsenek s ezért faluszerű város. Mátyás végre erős fallal kerítette körül, e fal nem téglából, hanem kőből épült. Népes és gazdag város maradt, a viszonylagosan békés időkben kereskedelme tovább fejlődött. Lakosságának legnagyobb része ebben a korban is magyar maradt. Épületei között továbbra is a belvárosi templom játszotta a legnagyobb szerepet, mely ebben az időben nagy átalakításon esett keresztül. Bordás gótikus boltozatot kapott, kórusát körüljáróan építették ki, ablakait finom merművekkel ékesítették s kívül a támpilléreket faragványokkal díszítették. A virágzó pesti céhek gondoskodtak belső díszítéséről, csaknem valamennyi szárnyasoltárát, melyek közül több a magyar szentekről kapta nevét, céhek alapították. Ez az adat is jellemzi a város magyar voltát, amit támogat, hogy Pestnek ebben az időben sem volt külön német temploma.

A régi Pest főútvonala a mai Rákóczi-út volt. A

város fejlődését nagyban akadályozta, hogy északi szélén a nyulakszigeti apácák birtokai terültek el. Ezeket a birtokokat a pestiek lassan elfoglalták, a szívós és következetes terjeszkedés egyes fázisait az apácákkal folytatott perek mutatják. Pest határában, a mai Városliget helyén Mátyásnak vadaskertje terült el, arról, hogy épületek is tartoztak-e hozzá, nem maradt tudósítás.

Néhány szóban meg lehet emlékezni a harmadik városról, Óbudáról, mely már Zsigmond idejében erősen háttérbe szorult. Ez a folyamat Mátyás uralkodása alatt is folytatódott, hiszen Óbudának a közeli Buda hatalmas fejlődése mellett megszűnt jelentősége. A humanista Ranzanus azt írja róla, hogy teljesen elhanyagolt város. Egyedül a király egyik kisebb méretű építkezéséről tudni, Mátyás Óbudán palotát emelt, melyben valószínűleg édesanyja. Szilágyi Erzsébet lakott. Az épület alapozásakor találták azt a római követ, melyen Bonfinius a „légio Sicamborum”-ról olvasott. Ez a valószínűleg rosszul olvasott felirat tovább táplálta a régi Sicambria-legendát.

A király halálával Buda és Pest békés fejlődésének órái is meg voltak számlálva. Az egyre növekvő török veszedelem árnyékában Budán fojtóvá vált a levegő. A tehetetlen II. Ulászló alatt kiürült a kincstár, a kor divatja szerint a humanisták azonban továbbra sem hiányozhattak az udvarból. Az olaszok helyét lassankint csehek váltották fel, gyakran megfordult Budán a „cseh Janus Pannonius”, Lobkoviczi Hassenstein Bohuslaw, Schlechta János, Olmücsi Ágoston és Schellenberg János. A bécsi egyetem tanárai közül a nagyhírű Cuspinianus szokott volt lelátogatni, rajta kívül Celtis Konrád. Meleg barátságban voltak a magyar humanistákkal, akiknek sorában legnevezetesebb ifj. Vitéz János veszprémi püspök

és Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost volt. A nemzetközi barátságot vékül egyesület alakításával dokumentálták, a „Sodalitas Litteraria Danubiana”-val, melynek elnöke Vitéz lett, tagjai magyar, német, olasz és cseh tudósok. Sokáig nem működött az egyesület, mint ahogy II. Ulászló idején a legszebb terveket is fásult közöny homokja temette be. Ulászlót nem érdekelte a tudomány és a művészet. Mátyás könyvtárának szebb darabjait lassankint elajándékozta. Fia, II. Lajos a sanyarú közállapotokon kívül csak az egykedvűséget örökölte apjától. Gondtalanul, helyesebben nem törődve a gondokkal élt a budai palotában, melyben az igazi uralkodó tulajdonképpen felesége, Mária volt.

Ebből a törökvilágot közvetlenül megelőző korszakból két, Budára és Pestre fontos művészeti epizódot említünk. II. Ulászló idejéből való Budának első, máig megmaradt ábrázolása, mely Hartman Schedel nürnbergi humanista Liber Chronicarum c. művében jelent meg. A Schedel-krónika első kiadása 1493-ból való, Buda látképét egy korbeli, helyszínén készült, ismeretlen művésztől eredő, azóta elveszett rajz alapján meglehetősen hűséggel metszették fába. Ugyancsak Ulászló korának emléke a belvárosi plébániatemplom két pompás, reneszánsz ízlésű szentségtartó fülkéje, ú. n. pastoforiuma, melyek egyikét Pest város emelte 1507-ben, a másikat körülbelül ugyanabban az időben Nagyrévy Endre címzetes püspök, a templom plébánosa. A félköríves felső záródású, domborművekkel és finoman faragott ornamentikával díszített fülkék a magyar földön található reneszánsz-emlékek legértékesebbjei közé tartoznak, Buda és Pest szempontjából pedig rendkívül jelentékenyek, mert a két város egyedüli teljesen ép, eredeti helyén álló, korbeli alkotásai.

A mohácsi vész a főváros életében is katasztrófát jelentett. Még ugyanabban az évben a törökök eb foglalták, majd német kézre jutott, végül a török jóvoltából Szapolyai János költözött be a várba s tíz évig uralkodott. Halála után egy évvel, 1541-ben Szulejmán szultán megszállotta a várost, ettől kezdve török félhold költözött tornyaira s ott is maradt 1686-ig.

V. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA

A török hódoltság kezdetével a főváros ötszázéves története zárul le. További százötven év históriája nem folytatása az előbbieknél, ami a lakosságot illeti: csupán a *hely* történetének folytatása. A magyar lakosság elmenekült s ha később elenyészően kis csoportokban visszaszivárgott vagy máshonnan odatelepedett is, a hosszú idegen uralom alatt semmiféle szerephez nem jutott. Buda keleti várossá vált, uralkodó lakossága török, kereskedője zsidó és délszláv volt.

Az újabb történetírás a török magyarországi szereplését enyhébben ítéli meg, mint az előző s ez a jóindulat itt-ott már túlzásba csap át. Éppen Buda és Pest története mutatja, hogy a török mily óriási károkat okozott s mily jogos az olyféle állításban való kételkedés, hogy a hódítók liberálisan kezelték a várost és annak lakosságát. Első dolguk volt, hogy a templomokat mecsetté alakítsák át, freskóit fehér festékkel bemeszeljék s helyükre a Korán mondatait írják, belső berendezését, szárnyasoltárait, képeit és szobraikat máglyába hordják vagy összetörjék. Buda és Pest figurális művészetének emlékei egyik napról a másikra eltűntek. Aminek anyagértéket tulajdonítottak, Konstantinápolyba küldötték, például a ki-

rályi várt díszítő bronzszobrokat, vagy egyszerűen beolvasztották. így tűnt el sok nagyszerű monumetum, pl. Zsigmond király bronz lovasszobra és más művek, melyekről csak annyit tudni, hogy voltak egykoron. A legkiáltóbb vandalizmusok egyike volt Óbuda föld színéig való lerombolása, mi Buda elfoglalása után következett be. A hajdan virágzó, később lassan vegetáló városból kő kövön nem maradt, helyén ezután janicsárok táboroztak és gyakorlatoztak. Ezekkel a veszteségekkel szemben nehéz egyedül azt az érdemet szembeállítani, hogy a török gyakran nem rombolta le az épületeket. Áll ez elsősorban a királyi várra, mely lakó nélkül maradt, mert a budai basák idegenkedtek tőle. Gótikus vár renoválás nélkül másfélszáz évig aligha állhat meg sértetlenül s a török restaurálásokra mi sem jellemzőbb, mint hogy az pusztán az ablakok betöméséből állott. A finom kőcsipkék lassan letöredeztek, a domborműveket leverték a falakról s ha márványból voltak, meszet égettek belőlük. így omladozott, pusztult lassan a hajdani magyar főváros, ami helyette és mellette kicsírázott a földből, nemcsak más kultúrának terméke volt, hanem értéke sem versenyezhetett azével, melynek nyakára hágott.

A rohamosan terjeszkedő török Budát szemelte ki a meghódított Magyarország központjául. A budai basa egyúttal az egész ország kormányzója volt, kinek tudta nélkül a nagy területen semmi sem történhetett. Hivatala nagy tisztesség volt, melyet a szultán személyesen adományozott s a török hódoltság hosszú ideje néhány oly férfiúról emlékezik meg, kik méltók az oszmánság tiszteletére. Áll ez elsősorban Szokoli Musztafa basára (1561—1578), kinek helytartósága alatt különösen az építészet lendült fel.

Buda lakossága kicserélődött, de számbelileg nem változott. 20—25.000 lélek lakott a falai között, mint az előző időkben. Hét török főiskola működött a városban, különösen nevezetes volt közöttük a Nagyboldogasszony-templom, új nevén Eski-dzsámi mellett álló egyetem-féle, melyben konstantinápolyi tanárok tanítottak. A zsidók a mai Vízivárosban ütöttek szállást, két hitközségük a konstantinápolyi rabbinátus pártfogása alá helyezte magát. A magyarok, akik aránylag legkevesebben voltak, a város határában földműveléssel és szőlőtermeléssel tengették életüket.

Hamarosan megváltozott a város képe is. Budán 24 dzsámi (nagyobb egyházi épület) és 46 mecset épült. Részben a keresztény templomokat alakították át e célra, mint a Nagyboldogasszony-templomot, mely mérete szerint is a legjelentékenyebb dzsámivá vált, részben újakat emeltek. A török imaház szerkezete rendkívül egyszerű, mindössze előcsarnokból s többnyire kupolás teremből áll. A gótikus városképet a mecsethez fűzött karcsú minaretek, a templomok és fürdők kupolái keletiessé változtatták. Ami a profán építkezést illeti, a török e téren rendkívül szerény igényű volt, ritkán épített magának kőházat. Egyedül a Nagyboldogasszony-templom környékén emeltek ilyesfélétet, azokat is kaszárnya-célokra, ezekben laktak a janicsárok. A többi épületet fából ácsolták össze. Nagyobb dimenziókról szó sem lehetett, mert a helybeli építési hivatal a házak magasságát kb. 8 méter maximumban szabta meg. A profán építkezés terén a török csak egy műfajban alkotott emlékezeteset, a fürdőkben, melyek sűrű használatával a vallás előírásainak engedelmeskedett, de kedvezett keleti tunyaságának, kényelmének is.

A fürdőépületek Buda elfoglalása után hamar felütnedeznek s úgy látszik legnagyobb részük még a

XVI. században épült. Legfényesebb közöttük állítólag Véli bég fürdője volt, amely a mai Császárfürdő közelében állott, ez azonban nyomtalanul elpusztult. Ezzel szemben három fürdő az utókorra maradt, igaz, hogy erősen átépített állapotban. Az egyik a Királyfürdő, mely az egyszerűbbek közé tartozik, másik az aránylag leginkább átalakított Császárfürdő. Legjobb állapotban a Rudasfürdő áll, érdekessége az, hogy közeptermének kupoláját oszlopok tartják.

A fürdők elrendezése, kisebb változtatásoktól eltekintve mindenkor erősen hasonlít egymáshoz. Középpont a kupolával fedett, gyér megvilágítású medence helyezkedik el, melyben a víz sohasem nagyobb embermagasságnál. Köröskörül lépcsők vezetnek a medencébe. Körülötte apróbb szobák és cellák nyílnak, itt található az egyes kádfürdők, izzasztóhelyiségek, gőzfürdők, dögönyöző-szobák és egyebek. Meg kell jegyezni, hogy egy-egy fürdőépület csak férfiak, vagy csak nők tisztálkodására szolgált, a kettő szigorúan el volt különözve egymástól. Egykorú források szerint a női fürdők sokkal látogatottabbak voltak. A mohammedán vallás törvényei szerint oly szigorúan őrzött török asszonyok egyetlen társadalmi szórakozása a fürdés volt s így megtörtént, hogy az asszonyok az egész napot a fürdőben töltötték, társnőikkel tereferélve. Eseménytelenül egyforma életükbe ez hozott egy kis színt és vidámságot. El lehet képzelni, mily nagy ribilliót keltett, mikor 1604-ben Musztafa pasa fürdőjébe portyázó magyar katonák törtek be. A fürdő nők használták, kik riadtan jajveszékelve menekültek be a városba.

Sajnálatos, hogy a későbbi idők ezeket a jellegzetes török emlékeket is erősen átalakították. Ha nagyszabású gótikus emlékek elpusztultak, Budapestet ezek a keleti ritkaságai, melyek távoli hazájukon kívül ily

mélyen benn az európai kultúra területén sehol sem található, idegenforgalmi látványossággá tehető volna. Sőt ha azt a keveset, mi megmaradt, műemlékként kezelnék és mutogatnák, oly becses látnivalóval gazdagodna, mit kevés város nyújthat a modern vándoroknak.

A budapesti török műemlékek egyik legépebbike s egyúttal talán legrégebbike Gül-Baba sírja, mely a Rózsadomb lankáin emelkedik. A kicsiny sírkápolna 1543—1548 között épült s egykoron a Gül-Babának nevezett harcos szerzetes tetemét rejtette magában, ki Budavár 1541-iki ostrománál esett el. A köralakú, igénytelen, de kedves hatású építményhez ma is zarándokolnak törökök, kik a szerzetesben egyik nemzeti hőstüket tisztelik. A korábbi mozlim eredetü építészeti emlékek közül egy löpormalom dacolt soká az idővel. A malmot, mely a Császárfürdő előtt állott, félig a Dunába beépítve, vízi erő hjtotta. Erőszerű alakjával, zömök kerek saroktornyáival romantikus bájt kölcsönzött a vidéknek. A XIX. század elején bontották le, képe ma már csak metszetekből ismeretes.

A hódoltság hosszú ideje alatt bármely szerény építöprogramról bajos beszélni. A dzsámik, mecsetek és fürdök alapjában szükségépítmények voltak. Egy pillantást kell vetni Konstantinápoly architektúrájára, monumentális templomaira s egyéb középületeire s meglátszik, hogy a török Budát és Pestet még annyira sem emelte többi hódoltsági városa fölé, mint a rómaiak Aquincumot. Végig provinciális város maradt.

Pest még többet szenvedett a hódoltság idején, mint Buda. A török már 1526-ban elfoglalta s teljesen feldúlta. Késöbb visszakerült, majd a hódító itt is hosszú időre megvetette lábát. A foglalási és visz-

szafoglalási harcokban romtengerré vált s hódítói nem igyekeztek tatarozni. Bocatius János kassai polgármester, ki 1605-ben Pesten is megfordult, azt írja róla: „Óh szegény Pest, melyet inkább Pestisnek lehetne nevezni! Ott nincsen egy ép ház, mindnyája a földig lerombolva; — a kevés lakó söpredék és a nép alja”. A városban mindössze négy mecset volt, ez is mutatja, hogy jelentősége mennyire Budáé alá hanyatlott.

Meg kellene még a művészet többi ágáról emlékezni, a szobrászatról, festészetről és iparművészetről. Az első kettő a mohammedán művészetben, melyet a figurális ábrázolástól a vallás eltilt, nem játszik szerepet. A szobrászat emlékei közé sorolhatjuk a fellengzős szövegű vésett feliratokat s a török sírköveket, melyeknek alakja jellegzetes: a hosszúkás kőhenger tetejére turbánt faragtak. Iparművészet terén a fémművesség nevezetesebb, szép bronzüstök, gyertyatartók, vésett csészék kerülnek elő a földből. Mindezekből a Nemzeti Múzeumban és a Fővárosi Múzeumban gazdag sorozat látható.

VI. BAROKK ÉS ROKOKO

1683-ban a pápa közbenjárására a német császár és a lengyel király szövetséget kötött a török ellen. Ugyanez év végén a fényes párkányi diadal és Esztergom visszafoglalása egyszerűen megváltoztatta Buda helyzetét: a hódoltsági fővárosból végvár lett. Nem maradt annak soká, 1686 szeptember 2-án hosszú és elkeseredett ostrom után Lotharingiai Károly és Miksa bajor választófejedelem vezérlete alatt harcoló hadsereg bevette Budát s ettől kezdve a magyarországi török uralom napjai meg voltak számlálva.

A szörnyű ostrom nagy áldozatokat követelt. Ami

a török uralom alatt még valahogy düledezve, de dacolt az idővel — becses és visszahívhatatlan középkori alkotások — a vad küzdelemben, a szabad rablás diadalmáimorában s az azt követő gyűjtogatásokban rommá vált, elenyészett. Pest sem járt sokkal jobban. Általában elmondható, hogy a visszavétel után a két városnak csak a helye maradt meg, még kizárólagosabban csak a helye, mint a török hódoltság kezdetén. Hol hajdan város állott, most romok meredeztek, melyeket el kellett takarítani, hogy élet költözhessen a helyébe.

Buda és Pest műemlékeinek történetében ez talán a legszomorúbb pillanat. A középkori városkép, melyet a török épületek lényegében nem változtattak meg, csak felcifráltak, néhány évtized alatt nyomtalanul eltűnt. Az új hirtelen sietséggel költözött helyébe. A gótikát felváltotta a barokk, egy stílus, mely hasonlóan nem tűr ellentmondást s igyekszik mindent a maga képerre és hasonlatosságára átalakítani. Igen ám, de Buda és Pest helyzete megváltozott a műtörténeti stílusokkal szemben. A török hódoltság miatt az új áramlat későn jutott el hozzá, több mint száz évvel később, mint hogy az első nagy barokk templom, a jezsuiták római anyatemploma felépült. Mátyás reneszánsza után — ha csak az európai stílusokat vesszük figyelembe — a két városban későbarokk következik, a XVIII. századi barokk, mely a rokokó csíráit hordozza formanyelvében. Kimarad a reneszánsz késői szaka, mely az északi államokban sok érdekes formát termelt s kimarad a barokk építőtevékenység legértettebb ideje, a XVII. század.

Igazságtalanság lenne az előző századokkal szemben, ha nem hangsúlyoznánk, hogy Buda és Pest művészete ettől kezdve provinciálissá vált. Nem is csoda, hiszen Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás idején Buda

hatalmas, sokszor óriási birodalom szíve volt, a török hódoltság után pedig nemcsak hogy az uralkodót nem mondhatta magáénak, az sem lakott falai között, hanem még jóidéig Pozsonnyal sem tudott versenyezni, mely elhódította tőle a legfontosabb hivatalokat, noha Buda volt az ország centruma, a főváros. A király és a hivatalok távolléte miatt a főnemesség is elhanyagolta Budát, aminek következménye lett többek közt az is, hogy hatalmas barokk palotákat, melyek pl. Bécs városképeinek kialakulásában oly nagy szerepet játszottak, hiába keresünk Pesten és Budán.

A török kiűzése után hamarosan megkezdődött a két város benépesedése. Az új lakosok között a német telepesek játszottak főszerepet, innen származik, hogy a német szó a magyar fővárosban szívósan tartotta magát egészen a XIX. század végéig. Az új telepesekkel egyidőben a szerzetesrendek is lassan visszazárlingóztak a városba, feltűnedeztek a jezsuiták, szerviták, ferencesek, pálosok, piaristák, angolkisasszonyok, irgalmasok és trinitáriusok. Nagy szerep várt rájuk a török uralom alatt idegen gondolkodásmódhoz szokott keleti erkölcsökre kapott őslakosság térítésében. A rendek javarésze serényen fogott hozzá az építkezéshez, nekik köszönhető, hogy a két városban monumentális, emlékszerű egyházi épületek is emelkedtek.

A pusztulásra s az azt követő megváltozott viszonyokra jellemző, hogy Buda lakossága még a XVIII. század végén sem érte el azt a létszámot, mellyel háromszázötven évvel előbb, Zsigmond korában dicsekedett. Pest eleinte még ennél is rosszabbul állott, lakossága alig volt több 10.000 főnél s jelentősége a XVIII. században — eltekintve annak legutolsó éveitől — Budáé alatt maradt.

A két város lassan éledt poraiból. Noha I. Lipót király 1703-ban újból megerősítette Buda régi kivált-

ságait s önkormányzattal ruházta fel, joidéig nem tudott újból igazi fővárossá válni. Katonai város, megerősített stratégiai pont lett belőle, a király Bécsben lakott, a kultúra centruma Pozsony maradt. Hosszú és szívós küzdelmet kellett folytatnia a hegemóniáért, amely küzdelemben azonban az uralkodók is támogatták. Az eredmény mégis későn jelentkezett. Jelentős lépésként lehet elkönyvelni, hogy 1723-ban Pesten állították fel a királyi kúriát, tehát a legfőbb törvényszék a két város egyikében kapott állandó hajlékot. Igazi eredmények azonban csak a század végén jelentkeztek, mikor pl. 1777-ben a nagyszombati egyetem Budára, majd hat év múlva Pestre költözött s így a magyar tudományosság hivatalosan is a fővárosba tette át székhelyét. Az utóbbi év azért is jelentős, mert ekkor költözött a helytartótanács és a kamara II. József akaratából Budára s ettől kezdve a főhatóságok nagyrésze ismét a fővárosban rezideált. II. József átfogó pillantása meglátta azokat az előnyöket, melyek Buda és Pest centrális helyzetéből adódtak. Hálásak is voltak neki a budaiak s ha a kalapos király le nem inti őket, még lovasszobrot is emelnek neki a várban.

A század végén Pest átveszi a vezető szerepet, ami a lakosság számát illeti. 1799-ben 29.000 lelket számlál falai között s ettől kezdve egészen Buda és Pest egyesítéséig a legnagyobb magyar város. Hirtelen fellendülését, rohamos terjeszkedését kitűnő gabona- és állatkereskedelmének köszönhette. A vi-rágzó kereskedelem hatalmas helyzeti előnyt adott neki Budával szemben, melynek katonai és hivatalnok jellege továbbra is megmaradt.

Buda és Pest korbéli műemlékei híven tükrözik a kissé vidékiessé vált város arculatát. A török művészet megakasztotta a reneszánszt, a barokk pedig

későn jött, mikor Magyarország már nem volt egységesen katolikus. A reformáció jelentékeny anyagi erőket vont el a templomépítéstől, mely a barokk építőtevékenységnek is egyik legfontosabb ütüre volt. Hiányoztak az előképek is, sőt még a munkás kezekben is nagy szükség volt. Ezért nem csodálatos, ha ebben a korban nemcsak tervek és tervezők importjáról hallani, hanem még a pallérok, kőművesek és munkások is külföldről jöttek. Eleinte felsőolasz, később német-osztrák művészek Buda és Pest újjáépítői. A külföldi mesterek részben megtelepedtek a két város egyikében. Velük párhuzamosan csak aránylag későn, 1730 körül jelentkeznek helybeli, budai és pesti mesterek, többnyire német nevű és németajkú építésszek, akik a külföldről betelepített formanyelvet tovább gyakorolják, anélkül, hogy az kezük alatt helyi jellegzetességeket kapna. Nem szabad nemzeti karakteristikumnak vélni, hogy a magyar barokk építészet különbözik a bécsitől vagy a délnémettől. A különbséget nem lélek és formafelfogás diktálta, hanem anyagiak. Gyengébb építésszek szerényebb méretű és díszű épületeket emeltek, a korbeli Pest és Buda lokális ízét nem kialakuló önálló formanyelv adta meg, hanem a vidékiesség.

Ezen a vidékiességen azonban sokszor meghitt báj csillog. Buda barokkori városképét görbe utcáival, a hatalmas folyó tükrében fürdő sok-sok szeszélyes rajzó templomtornyával, kicsiny palotácskáival az is megbámulhatta, aki látta már a nagy barokk rezideneciákat, elsősorban a közeli Bécsset. Az építkezés megindítói s szinte szenvedélyes siettetői a jezsuiták voltak. Rengeteget dolgoztak a megszállás alól felszabadult Budán s az építkezések nagyrésze is eredetileg az ő elgondolások testet öltése volt. Már 1687-ben megkapták a budai Nagyboldogasszony-templomot s

attól kezdve egész sorát építették a budai és pesti templomoknak. A rendek feloszlásával (1780) a templomok más kézbe kerültek s így a nagy építőtevékenység emléke is elmosódott. Mi sem jellemzőbb munkájukra, mint az, hogy nagyhirű lelkigyakorlataik templomba csábították még Buda luteránus vallású katonai várparancsnokát, M. L. Regalt is.

Az egyik legkoraibb pesti barokk templom a ferenciek temploma, mely török mecset helyén épült. Később gyökeresen átalakították, ma úgyszólván csak főoltára tekinthető eredetinek, de széles, hatalmas homlokfalával, finoman rajzolt, XIX. századi tornyával egyike a leghangulatosabb pesti templomoknak. Mellette állott a rend hatalmas kiterjedésű kolostora, körülötte tágas, szép kerttel. Ma szörnyű bérházak közsivatagja foglalja el mindezek helyét, csak a templom maradt meg a múltból, az is átalakítva.

Hasonlóan korai a Rókus-kórház kápolnája, az úgynevezett Rozália-kápolna, melynek alapkövét 1711-ben tették le. A kápolna a pestisjárvány emlékére, fogadalomból épült, joidéig magánosán állt s csak a XVIII. század végén építették mellé a Rókus-kórházat. Maga a kápolna is lassan készült, ennek tulajdonítható, hogy homlokzatán a rokokó díszítő motívumok nagyobb szerepet játszanak, mint a barokkéi. Ez a kedves, szerény alkotás sajnos, szinte predesztinálva van arra, hogy egy jövendő „városrendezés” nyomtalanul eltüntesse a föld színéről.

A koraibb épületek közé tartozik a tizennyolcadik századi Pest és Buda két legjelentékenyebb alkotása: Budán az egykori királyi vár; Pesten a pálosok temploma, a mai egyetemi templom,

Zsigmond király rombadőlt palotája helyén új uralkodói lak emelésére a város visszafoglalása után hamarosan sor került. Az építkezést Fortunato de

Prati, az udvari kamara valószínűleg olasz származású építésze kezdte meg, aki 1715-ben Budára költözött s ott is halt meg 1738-ban. Prati építette a palota legnagyobb részét, halála után a Bécsben dolgozó Jadot tervei után folytatták és fejezték be. Az építkezés vezetője ebben a második korszakban F. A. Hillebrandt volt. Nem tudni, hogy mennyiben ragaszkodott Jadot tervéhez vagy mennyit változtatott azon. A várhegy déli szélén kiépült hatalmas épületkomplexum, mint egykori rajzokból és fényképekből megállapítható, azok közé az épületeink közé tartozott, melyek legkevésbé voltak provinciálisnak mondhatók, sőt nemes arányaival, monumentális méreteivel és kissé szűkszavú, de ízléses dekorálásával megállta helyét a barokk ausztriai alkotásainak átlaga mellett. Jelentősége miatt sokáig Fischer von Erlachnak, később J. L. Hildebrandnak tulajdonították, ma már tisztázottnak tekinthető, hogy egyiküknek sem volt szerepe emelésében. Az osztrák barokk e két méltán legnagyobb híru mestere Fischer is és Hildebrand is valóban járt Pest-Budán. Az előbbinek architekturális rajzai között egyik pesti mecset képe található, az utóbbi, mint a ráckevei kastély építője, bizonyára többször megfordult az ország fővárosában, kimutathatóan azonban egyikük sem dolgozott a városban.

Fortunato de Prati kezdte meg a barokk Pest legnagyobb szabású világi építményének, az invalidusháznak, a későbbi Károly-kaszárnyának, a mai központi városháznak építését is. A munka azonban itt is, mint a királyi palotánál, lassan haladt s Prati nem érte meg befejezését. Az épületet az Ausztriából ide szakadt Anton Erhard Martinelli fejezte be 1742 körül. Méret szerint az invalidus-ház a barokkon Pest legnagyobb szabású épülete, ma azonban túlsá-

gosan hosszúra nyúlt frontja a szűk utcában nem érvényesül kellőképpen. Sima, mozgalmasság nélküli, lapos félpillérekkel tagolt homlokzata valószínűleg szabad térségen sem hatna egységesen és összefogóban.

A XVIII. századi Pest egyházi építészetének kétségtelenül legszebb emléke az egyetemi templom. Az impozáns épületet a pálosok emelték, kiknek pesti rendháza a templom mellett állott. Sajnos, teljes homály fedi, hogy ki volt tervező mestere. Csak annyi bizonyos, hogy alapkövét 1715-ben rakták le s java-része 1724—1742 között épült. Később, 1787-ben az egyetem tulajdonába ment át. Két hatalmas homlokzati tornyával, nemes és előkelő arányával, mérsékelt tagoltságával és magasratörő formakészségével a klasszicizmus szelétől már megérintett rokokó egyik legszerencsésebb építészeti alkotása. Építéstörténetileg nem képvisel új álláspontot, de ami elődjeitől való, szerencsés egységbe olvad. Belső térhatása s művészi kiképzése hozzásimul a külsőhöz s Pest legnevezetesebb korbéli emlékévé avatja. Sajnálni kell, hogy nem a ferenciek terén áll, hol a relatíve jelentéktelen templom nálánál sokkal jobban érvényesül. Eldugva és megértetlenül művészi erejét nem fejtheti ki méltóképpen. A hozzátartozó rendházépületben ma már csak néhány faragott ajtókeret emlékeztet a múltra s a pazar faragású könyvtárterem, rokokó-kori bútorművességünk e legszebb pesti emléke, mely az osztrák apátságok hasonló alkotásaival is felveszi a versenyt.

Kisebb méretű, de hasonlóan díszes alkotás lehetett a szerviták egykori temploma, melyet később gyökeresen átépítettek. A templomot 1722—48 között emelték, tehát az építkezésnek korai szakában, azonban jóval később, mikor a rendház kiépítésére került a sor, a templom homlokzatát is megváltoztatták.

Rendkívül gazdag belső berendezése, melyből a pazar rokokó-oltárok a legnevezetesebbek, elkerülték az átalakítást s a korbéli polgárság áldozatkészségének és vallásosságának nevezetes bizonyítékai.

Több, az egyetemi templomhoz fogható nagyszabású alkotás nem épült Pesten. A budai oldalon is csak egyetlen egy található, mely mérközhet vele, a vízivárosi, Batthyány-téri Szent Anna-templom, melyet a jezsuiták emeltek. A homlokzatán kéttornyos, gyengéden tagolt, belsejében rejtett elliptikus kupolával és centrális elrendezésű hajóval bíró bájos templomot 1740—1762 között olasz eredetű, Vignola-típusú alaprajz nyomán Hamon Kristóf kezdte építeni és Nepauer Mátyás fejezte be. A Duna partján álló, szellős körvonalú egyház valóban az, minek monografusa nevezi: „a későbarokk alkonyfénye átszöve a közeledő klasszicizmus halvány erezetével”. Nem pompázó, hivalgó nemes anyagokból épült, a külföldi nagy templomok mellett ugyancsak szerénynek tűnik, de vidékiességét lebíró formái nemességében és sok finomságra valló rajzában szinte érezni az építők szeretetteljes gondosságát. Belső kiképzése szerencsésen simul a külsőhöz, általában elmondhatni, hogy a templom Buda legrokonszenvesebb XVIII. századi egyházi épülete.

A század közepi alkotások közül még néhányat meg kell említenünk, néha nem vehetik fel a versenyt az előbb említettekkel. Ilyen a budai kis rác templom, a görög-szerb rítus egyháza, melynek alapkövét 1742-ben tették le, de befejezése 1775-ig elhúzódott. A külsején meglehetősen díztelen templomka szépen tagolt tornya miatt nevezetes. Hasonlóképpen megemlíthető, hogy Pest legrégebbi egyháza a belvárosi plébániatemplom nagyobb átépítés révén ekkor nyerte el mai alakját. Kissé száraz hom-

lokzatával szemben szerencsésebben sikerült belső ki-képzése, mely még részben a törökvilág előtti építkezésekre támaszkodik. A pesti belváros kisebb templomai közül kiválik még az Angolkisasszonyoké, mely díszes és mozgalmas homlokzatával a lényegtelen átalakítás után is hű képet nyújt korának építészeti ideáljairól.

Ki tudná a gombamódra szaporodó apróbb pesti és budai templomokat mind elsorolni? A sok, helyi viszonylatban is másodrangú alkotás helyett egy különös kis épületről emlékezünk meg, a régi józsefvárosi kálváriáról, melyet 1894-ben lebontottak s az epreskerti művésztelep fái alatt újból felállítottak. Ez az érdekes alkotás, mely tulajdonképpen nem egyéb bonyolult és változatos lépcsőrendszemél, mely árkádokkal körülvett belsejében kis kápolnát rejt, sokáig mint Fischer von Erlach, majd mint Hildebrand műve szerepelt s csak a legújabb kutatás állapította meg, hogy egyiküknek sem lehet köze hozzá, mert később keltezett. 1746—49 közt épült. Szellős, könnyed hatású mű, a pesti rokokó játékos ötleteinek legszabadabb testetöltése. Építését teljes bizonyossággal még nem sikerült megállapítani.

A XVIII. századi Pest és Buda építészetének legkésőbbi fázisa már erősen a klasszicizmusba torkollik, mire például az 1780 körül épült Petőfi-téri görög templom, melyet a török elől menekülő görögök és oláhok emeltek. Hasonlóképpen késői a karmeliták templomából átalakított Várszínház, bár az alapul szolgáló épület még néhány évtizeddel korábban épült. Az előbbi a XIX. század végén erős átépítésen esett át, az utóbbi egymásnak ellentmondó két egymásutáni rendeltetésével nem tudott külsőlegben harmonikussá válni. Átépítése II. József uralkodása alatt, 1784-ben történt, lehet mondani igen szerencsétlenül.

Külseje ma színháznak túlságosan egyházas, templomnak pedig túl világias lenne. A kalapos király építőtevékenységének egyik legnagyobb szabású emléke, a Szabadság-téri, lebontott, rossz emlékű Új-épület volt, melynek a megmaradt rajzok szerint csupán óriási méreteivel hivalkodott, nem építészeti szépségével.

Meg lehet említeni, hogy a korábban nagy szerepet játszó Óbuda ezidőben, ismét rövid ideig, másodvirágzását élte. A Zichy-grófok a Malom-utcában 1749-ben szép templomot emeltek. Ugyanebben az időben épült, 1745—56 között a budaujlaki blébániateplom, mestere ugyanaz a Hamon és Nepauer volt, mint a Szent Anna-templomé. A kiscelli trimtáriusok templomát pedig 1747—1760 között Entzenhoffer János emelte.

Kisebb méretűek és nagyrészt kisebb igényűek is a kor világi épületei, illetve ezek közül azok, melyeket magánosok emeltek. Ezek egyik legnevezetesebbike a mesés gazdagságú Grassalkovich-herceg Hatvani-utcai egyemeletes, finoman tagolt palotája 1887-ben lebontásra került. A korbéli pesti úriházak közül úgyszólván csak a Piarista-utcai Kriszt-ház, az egykori báró Péterfy-palota, majd Grabovszky-kúria (1756) maradt meg, az is a nivóemelkedés miatt lesüllyedve, ormótlan házóriások közé ékelve. Erkélyt tartó finom kapuzatával, szerény középrizalitjával, melyet háromszögletű timpanon ékesít, furcsa hosszú udvarával a század közepi világi építkezés egyik legkellemesebb emléke. A századvégi épületek közül meg lehet említeni a Károly-király-úton álló, ma már szintén halálra ítélt Orczy-házat, melynek szerény és kedves homlokzati tagolását ma, a ráaggatott cégtáblák szörnyű és rikoltó dzsungelében egyáltalán nem lehet felismerni. A rohamosan fejlődő Pest a többi

emléket elsöpörte. Buda aránylag jobban járt, a városban és a Vizivárosban egy sorozat szép emlék maradt meg, melyeknek építéséről mai hiányos ismereteink mellett igen keveset tudunk. A budai emlékek egyik legnevezetesebbike a Batthyány-tér franciás ízlésű, homlokzatán dúsan díszített kis palotája, a rokokó világi épületeinek kicsiny, de választékos példája.

Kevésbé ismert s nem is oly jelentékeny a barokkon Buda és Pest szobrászata meg festészete. Az emléksorozat élén a budavári Nagyboldogasszony-templomban látható márvány Madonna-szobor áll, melyről joidéig azt hitték, hogy a török hódoltság előtt készült. A szépen komponált és széles festőiséggel faragott szobor már azért sem készülhetett a

XVII. század előtt, mert Szűz Mária fején az osztrák császári korona mását hordja. Kétségkívül Buda visszafoglalása utánról való, különös módon már a XVIII. század elején régiségnek tartották.

A két század fordulóján több ízben (pl. 1691-ben és 1709-ben) szörnyű pestisveszedelem támadta meg Budát. Ennek a pusztító járványnak emlékei a fogadalomból emelt pestis-oszlopok, melyek a vész-látogatta városokban a szabadulás után egyre-másra csíráztak ki a földből. Budán az elsőt 1700—1706 között emelték. A Nagyboldogasszony-templom előtt állott. Építészeti részét Ceresola Venerio, a szobrászatit Bernardo Ferretti készítette. Később ez az emlék a budaújlaki Zsigmond-térre került, helyére nagyobb állítottak, melyre Ungleich Fülöp szobrász kapta a megbízást. Ez a nagyobbik mű, az ú. n. Szentháromság-szobor-emlék, talapzati szobraiól megfosztva ma is áll. Se szeri se száma a kisebb pestis-oszlopoknak és szabadon álló kegyszobroknak, melyek között azonban ehhez fogható méretű és jelentőségű egy sem akad.

A templomok gazdag szobrászati díszje sok művészt foglalkoztatott. Közülük csak a legjelentékenyebbet emeljük ki, a talán olasz származású Bebo Károlyt, ki 1740-ben tűnt fel Óbudán. Nyolc év múlva már Zichy Miklós gróf udvarmestere volt s egy sorozatát készítette a szebbnél-szebb, díszesebbnél-díszesebb oltároknak és szószékeknek. Az ő műve többek közt a Szent Anna-templom főoltára és szószéke, az óbudai plébánia-templom szószéke, de dolgozott Zsámbékon és Székesfehérváron is. A Zichy-család nagyszabású mecénási tevékenységét, melynek egyelőre csak körvonalai ismertek, részben ő irányította.

A festészet emlékei közül e korban a hatalmas illuzionista mennyezetfestmények a legjellegzetesebbek. A barokk és rokokó pest-budai piktúrája nemcsak hogy teljes egészében az osztrák művészethez igazodott, hanem az emlékek egy része osztrák mesterek ecsetjét dicséri. A sorból, fájdalom, hiányzik a legkiemelkedőbbiknek, Franz Anton Maulbertschnek neve. A helyőrségi templom Assunta-képe, melyet neki tulajdonítottak, Caspar Sambach művének bizonyult. Ezzel szemben jó kvalitású az egyetemi templom levegős és színes freskódíszje, melyet ugyancsak osztrák festő, Johann Bergl festett 1776-ban. A külföldiek mellett néhány helybeli származású piktor is szerepet kapott, így pl. a váci Vogl Gergely, ki sok oltárképet festett Budán és környékén, vagy a budai születésű Scherwitz Mátyás, kinek egyetlen eddig felismert műve, Szent Erzsébet alamizsnaosztása, 1760-ban készült s a vízivárosi kapucinus templomban látható. Ez a kép is osztrák hatásról tanúskodik. Daniel Gran egyik műve nyomán jár s művészi értéke meglehetősen csekély.

Az iparművészet terén egyedül az ötvösség alkotott e korban kiemelkedőbbet. A budai ötvöscéh leg-

nevezetesebb mesterei J. M. Buchmayer és később Gretschl Vencel József. A pesti és a gyűjtőktől sokra becsült Schätzl-család első tagja, József, majd Fauser József, ki a józsefvárosi plébániatemplom szép rokokó-kelyhét készítette.

VII. A KLASSZICIZMUS KORA

Buda és Pest a törökidőktől kezdve a XIX. század elejéig kicsiny, rendezetlen, itt-ott emlékszerű épületekkel díszített városka volt. A kalapos király uralkodását követő idők hatalmas változást jelölnek, megkezdődött a rendszeres munka, egységes terv alapján indult meg a fejlődés. Az új korszak, melynek kezdete 1800-ra tehető és végét a szabadságharc jelenti, egybeesik azzal az idővel, mikor nemzeti és irodalmi életünk sok tekintetben csúcspontjához érkezett el. Igen keveset mond, ha ezt a félszázévet a műtörténeti terminológia alapján a klasszicizmus korának nevezzük. Forrongó, erjedő korszak volt, melyet erős szálak fűztek a felvilágosodás elmúlt korához; telve nagy erőfeszítésekkel, kemény küzdelmekkel és emlékezetes diadalokkal. A félvállról kezelt, szelídre kendőzött biedermeier mentalitása nem volt szelíd, hiszen mindenütt a világon forradalmakat provokált, nálunk pedig a szabadságharcot készítette elő. A klasszicizmus hideg formai kultúrája mögött romantikus eszmék, lázas indulatok tüzei lobogtak.

A két város közül Pest végérvényesen átvette a vezetést. Buda jelentősége messze elmarad mögötte. A század elején még alig harmincezer lakosa volt, a század közepén már 127 ezer lelket számlál falai között. A kor valamennyi emlékezetes eseménye és megmozdulása Pesten zajlott le és ez a város fejlődött építészetiileg is a legtöbbet. Erejére jellemző, hogy az 1838-as borzalmas árvízet egy-kettőre kiheverte.

Ez alatt az ötven év alatt vált mai értelemben várossá. Kifejlődését nagyban elősegítette a rendszeres munka feltételeinek megteremtése. II. József alatt megkezdődik, majd II. Lipót alatt folytatódik a Lipót-város rendszeres kiépítése, oly módon, hogy üres *telkeket* elárvereznek azzal a kikötéssel, hogy négy év alatt a vevőnek rajta házat kell építenie. A lerombolt városfalakon kívül lassan kibontakoznak a Józsefváros és Erzsébetváros körvonalai. 1803-ban megalakul a városszépítő bizottság, a *Königliche Verschönerungs Commission*. Elnöke a két város nagy jótevője, József nádor volt, ki óriási tekintélyű hivatalos kereket adott a lázas munkának. A bizottság mindenféle építészeti ügyben hallatta szavát, olyasmit is követelt, mit sajnós, a későbbi kor elejtett, pl. az egymás mellett álló házak főpárkányának egyenlő magasságát. Egységes tervek alapján készült a város rendezése, a széles utcákban álló sárga házsorok itt-ott szellős tereket öleltek körül. Pest egyszerre és organikusán nőtt ki a földből, olyféleképpen, mint Szentpétervár vagy Karlsruhe. Egységes klasszicista városképével — hol van már ez az idő? — az egész világon egyedül állott.

A klasszicista építési mód, ellentétben a barokkal és rokokóval, kerülte a festőiséget. Tulajdonképpen igen szerény eszközökkel dolgozott. Figyelmét kizárólag a főhomlokzatra koncentrált, az oldalfalakkal alig törődött, olykor a főhomlokzat közepén oszlopos rizalitot emelt. A kapuzatot nem szívesen dekorálta, legfeljebb oszlopokkal hangsúlyozta, a falakat itt-ott bemélyített domborművekkel ékesítette. Legnagyobb szeretettel a tetőpárkányt képezte ki ebben valóban változatos díszű megoldásokra akadt. Egyéni báját az olcsó, sárgára festett vakolat adta meg, mely lágyabb anyagával kissé elmosta a szigorú profilokat.

Provinciális építkezési mód volt ez is, mint pest-budai elődje, a barokk, de annak szétszórt és tervszerűtlenül meredező emlékeivel szemben behálózta az egész várost s egységes arculatot adott neki.

A kialakult városkép nem volt romantikus, sem festői. Józan szigorúság és tárgyilagosság uralkodott rajta. Az egyes mesterek formanyelve rendkívül erősen hasonlított egymáshoz. A középületekben még van némi szerkezeti eltérés, ott sem sok, az óriási tömegben épülő polgári házak azonban megdöbbenően egyformák voltak, tekintet nélkül arra, hogy Polláck Mihály, Hild, Kasselik, Zitterbarth, Hofrichtér vagy Brein építette azokat.

A kor legnagyobb mestere Polláck Mihály volt. Első műve, mely még nem is egészen az övé, mert Krausz János vezetése mellett dolgozott rajta, a Deák-téri evangélikus templom (1808). Ez az épület ma kissé különösen hat, de jól jellemzi a kor gondolkodásmódját. Semmi egyéb, mint egy istentiszteleti célokra szolgáló terem, tornya nincs, hajók, pillérek, oszlopok hiányoznak belőle, belül dísztelen, kívül némi mérsékelt tagolás dekorálja, az is roppant szűkszavú. Arányai azonban finomak, hatása monumentális. Polláck építette a Szapáry-palotát is (a Szép-u. és Reáltanoda-u. sarkán), talán része volt a gróf Sándor-palotának (mai miniszterelnökség) építésében, az ő műve volt a finom Redout, melyet az osztrák bombák 1849-ben rombadöntöttek. E kettős rizalitú épület különösen remekbekészült interieurjével vált ki, ami illett is hozzá, tekintettel arra, hogy a vidámság háza volt.

Működésének delelőpontjához Polláck a Nemzeti Múzeum palotájával (1837—47) érkezett el. A „nemzet nagy magtára” hatalmas méreteivel, páratlanul szép arányaival a klasszicizmus nemzetközi em-

lékei között is előkelő helyet foglal el. Raffinált művészre vall a főhomlokzat elrendezésének merész ellentéte: a vízszintest erősen hangsúlyozó szárnyak közé a hatalmasan kiugró rizalit függélyes oszlopfelkiáltójeleit helyezte. Finom tagolása és formai eleganciája mellett legfőképp masszív nyugalmával hat, mely az épület rendeltetését is kifejezi.

Polláck mellett említésre méltó a Hild-család, melynek négy tagja is dolgozott Pesten. A bécsi származású Hild János mellett, ki tevékeny részt vett a szépítő-bizottság munkálataiban, egyik fia, Hild József a legnevezetesebb. Középületeit alig ismerjük. Az úgynevezett Új városházát, melyet 1842—47 között Kasselik Ferenc és Hild épített, azóta lebontották, mert a kedves hatású, karcsú tornyu épület szűknek bizonyult a hivatalok befogadására. A monumentális Szent István-bazilika pedig bedőlt, mielőtt elkészülhetett volna, később más folytatta, azt lehet mondani, csak statikailag szerencsésebben. Ezeknél az elpusztult, csak képen ismeretes vagy megváltoztatott alkotásainál többet mondanak azok, melyek napjainkban is állanak, pl. a Trieszti Biztosító Lánchíd mellett álló épülete, mely oszlopos rizalitjával hasonlít a Nemzeti Múzeumhoz, de nyomottabb méreteivel is a legszebb pesti épületek közé tartozik. Hasonlóképpen Hild műve a mai Főkapitányság, melyet két házból egyesítettek, innen sajátos, kétszer ismétlődő rizalitja, azonkívül az Akadémia-utcai Tanzer-ház s a Lipótváros néhány előkelőbb magánháza. Ő építette a Nemzeti Casino Kossuth Lajos-utcai házát is, általában a kor egyik legtöbbet foglalkoztatott mestere volt.

A nagyobb középületek némelyike szinte veszedelmesen hasonlít egymásra. Így pl. az 1841-ben tető alá jutott Vármegeyháza ismét a Nemzeti Mú-

zeumra emlékezett. Ez a szerencsés arányú épület Zitterbarth Mátyás műve, kinek további munkái közül említésre méltó az 1870-ben lebontott első Nemzeti Színház, Thália első magyar hajléka. A szokványos korbelti épületek közül kiválik a Deák-téren álló egykori Kemnitzer-ház, melyet 1822-ben Brein Ignác épített. Itt kivételesen a rizalítot nem oszlopok, hanem sudár félpillérek tagolják. A klasszicista házak rengetegéből többet nem említünk. Utolsónak maradt a Kálvin-téri református templom, mely 1816—1830 között épült. Alkotója Hofrichter József volt. Ha arányaiban nem is nagyon szerencsés — főképp azért, mert a torony tömege ügyetlenül áll a lapos épülettesten — említésre méltó finom részletei és kedves kapuzata miatt, mely utóbbi mintha egy apró Nemzeti Múzeum középrizalítja lenne.

A nagy pesti fellendüléssel szemben Budán nevezetesebb középületet nem emeltek. A szépitő bizottság munkája e városra nem terjeszkedett ki, hiszen a jövő Buda magva már kiépült s rohamos fejlődésről nem volt szó. Az a szimbolikus erejű alkotás, mely időrendben lezárja ezt a korszakot, nem Pesten emelkedett, sem Budán, hanem a kettő között. Ez a Lánchíd, Széchenyi álmának tetetöltése. A zárt rajzú, egyszerűségében is monumentális művet, mely elsőnek váltotta fel a dunai hajózást akadályozó hajóhidakat, 1849-ben adták át a forgalomnak. Mestere Clare Vilmos angol mérnök volt, mégis kevés építménye van az országnak, mely nemzeti életünkkel annyira összeforrott volna.

A klasszicizmus nemcsak az építészet terén alkotott sokat és sokfélét, hanem a képzőművészet többi ágában is. A szobrászat mint alkalmazott művészet nagy szerepet kapott a házak dekorálásában, reliefek és szobrok alakjában a homlokzaton vagy a házak

udvarán. Az előbbinek sok bájos hatású névtelen emléke még ma is helyén áll. A mesterek sorában ott találni Uhlr Ferencet, Bauer Mihályt, ki a Központi Városháza udvarára került hatalmas Szent Kristóf szobrot faragta 1833-ban s két nagyobb jelentőségű művészt, Ferenczy Istvánt és Dunaiszky Lőrincet. Az előbbi, a magyar művészi öntudat nagy-érdemű ébresztője, néhány nevezetes szoboremlékkal dekorálta Pestet, melyek közül a Múzeum-kert üde naivságú Kisfaludy Károly-emléke a legismertebb, de méltó az emlékezetre a belvárosi plébániatemplomban álló síremlék-domborműve, mely az első magyar újságírónak, Kulcsár Istvánnak hamvait rejti. Dunaiszky kisebb feladatokhoz jutott, sok vakolatplasztika és házfalra mélyített igénytelen relief került ki a keze alól, legérettebb munkái a krisztinavárosi templomban látható, szent nőket ábrázoló érzelmes szoboralakok.

Még nagyobb fellendülés és jobb átlag mutatkozik a festészet terén, hol a vezető szerepet a szobrászathoz hasonlóan átveszi a magyarság. Noha az első pesti festőiskolát 1845-ben egy ideszármazott velencei piktor, Giacomo Marastoni alapítja meg, a vezető művészek egytől-egyig magyarok s ha nevük netán idegen hangzású, anyanyelvük magyar. Helyzetük is örömteljesen változik, noha a biedermeier-festészet még mindig túlnyomó osztrák hatás alatt fejlődik, Borsos József vagy Schimon Ferdinand ecsetje Bécsben is tekintélyre tesz szert. De a többiek, Barabás Miklós, Donát János, Grimm Rezső, Pátaky László és Kaergling Tóbiás is jónevűek, körülöttük lelkes gyűjtőgárda nő fel, mely munkásságukat csengő arannyal értékeli.

Ugyanezt lehet elmondani az ötvösségről is. A pesti ötvösművészetet Szentpétery József, ki a párisi

Szépművészeti Akadémia dísztagja és a bécsi ötvöscéh tiszteletbeli tagja, az ország határain kívül is nagyhírűvé emeli. A XIX. század első felében 150 ötvös működik Budapesten, ez is mutatja ennek a nemzeti mesterségnek életerejét és sikerét.

VIII. AZ ÚJ BUDAPEST

A szabadságharc leverését követő elnyomatás kora megbénította a rohamos fejlődést. A munka nem állott meg teljesen, de irama megcsendesedett. A kiegyezés előtti építkezés néhány nagyobb feladathoz jutott, melyek közül a Vigadó és a M. Tud. Akadémia palotája a legnevezetesebb. A Vigadó, mely Polláck Mihály összelőtt Redoutja helyén 1859—1865 között épült, mutatja, az idők változását. Mesterre Feszi Frigyes már semmiféle kapcsolatban nincs a klasszicizmussal, minden idegszála a romantikához fűzi. A klasszicizmus görög-római eszményképének helyét a középkor romantikus újraálmódása szorította ki. Feszi már, bizánci és román elemekből ötvözte össze hatalmas épülettömbjének stílusát. Így hát a Vigadó már az úgynevezett történelmi építészet egyik előfutára, azé a stílusé, mely a következő évtizedekben megszállta Budapest utcáit és tereit. Sok tekintetben azonban Feszi mégis különbözik az utána következők korszakától. Először azért, mert többféle stílust egyszerre felhasznált s azokat egységes egésszé ötvözte, másodsor mert tudatosan iparkodott nemzeti stílust kialakítani s ezzel Lechner törekvésének előfutárává vált. Hogy ma már a szemlélő ezt a magyaros tendenciát nem érzi oly intenzíven, annak nem Feszi az oka, hanem az idő múlása, mely átforgalmazta a nemzeti stílusról alkotott fogalmainkat. Ma mást látunk magyarosnak, mint Feszi látott s nem

is annyira a magyaros stílus érdekel, mint a magyar. Zenei hasonlattal szólva Doppler magyaros egyvelegeinél többre értékeljük Bartók magyar muzsikáját. Feszi ennek ellenére igazi művész, kinek a kor tévedése lényegbevágóan nem árthatott. Merész, elegáns és szubjektív lendületű. A Vigadó szellős árkádjai-val, különös oldalrizalitjaival s dekorációjának dús, exotikus pompájával magasan a későbbi nagy és hangos középületek felett áll. Vele szemben tipikus historizáló épület a M. Tud. Akadémia palotája (August Stüler porosz építész műve, 1862—64), mely az olasz reneszánsz palazzo-építését kissé szárazon utánozza.

Az 1867-es kiegyezés s az azt nemsokára követő 1872-es XXXVI. törvénycikk, mely Budát és Pestet egyesítette, ennek a korszaknak két legfontosabb dátuma. Az építkezés szédítő méretekben indult meg s ez a soha nem látott tempó egészen a világháború kitöréséig lélekzetvétel nélkül tartott. Ez az új ötven év mindent elsöpört, amit elsöpörhetett, mindent felforogatott, megnagyobbított, átalakított, néhány széles utat vágott, különben minden talpalatnyi helyet beépített. Átgázolt azon, ami ellene állt, gödörbe süllyesztette a belvárosi plébániatemplomot, lerombolt csaknem mindent, amit előtte építettek, megszállta és kitöltötte a legkisebb tereket is. Szinte azt kell mondani, dühhel épített, a lázas szenvedély olyféle mohóságával, mint amivel a kapzsi ember gyűjti halomba pénzét. Ez alatt az ötven év alatt Budapest megtízszerezte önmagát, hatalmas világvárossá vált, óriási középületeket emelt s bérházak tengerével árasztotta el egyre nagyobbodó területét. Az ország szemefényévé, fókuszává, centrumává vált s ahogyan az gazdagodott, úgy növekedett Budapest, olyannyira, hogy a világháború kitörése előtt néhány esztendővel a fejlődés szinte korlátlan lehetőségűnek látszott.

A háború egy pillanat alatt végzett ezekkel az álmokkal. Ma már úgy nézünk vissza e korra, mint a magyarság történetének többi zárt, befejezett periódusára. Nem nehéz megőrizni a tárgyilagosságot, mikor mérlegét készítjük.

Az új Budapest többet épített, mint ezeresztendő múltja együttvéve, de e páratlan lendületű tevékenység, sajnos, az építészet nemzetközi fejlődésének leg-sívárabb korszakával esett egybe, azzal, mely a történelmi stílusok újrafogalmazásából állott. Munkája eklektikus és mint művészi folyamat, másodlagos jellegű, mert nem önmagából indul ki, hanem egyszerűen átveszi valamelyik évszázadokkal előbbi stílus kész formáit vagy azokat utánozza. Elvi szempontból, a tiszta művészet magas kilátópontjáról tekintve az új Budapest egész építkezése — igazán csak néhány kivételtől eltekintve — kívül esik az építőművészet birodalmán. Lehet monumentális vagy bájos, méltóságteljes vagy elragadó, de nem művészet abban az értelemben, mint ahogyan az előbbi az volt. Hozzá kell azonban tenni s ez mentségére szolgáljon, hogy erről sem Budapest, sem újabb építői nem tehetnek. Mindenütt a világon ez a stílus uralkodott, így hát a magyar főváros együtt üvöltött a farkasokkal. Ami pedig az építészeket illeti, a korszellem oly erősen súlyosodott reájuk, hogy képtelenek voltak hatása alól függetleníteni magukat. Ez a két utóbbi tény azonban csak menti a kort és művészeit, de távolról sem igazolja.

A históriai építészet sok oly virágot termelt, mely ma a szemlélőt méltán ejti gondolkodóba. Van gótikus országházunk, román-átmeneti bástyafalunk, csúcsíves református templomunk, reneszánsz operaházunk, asszír tőzsdénk, babiloni biztosítóintézetünk, granadai mozgófényképszínházunk, vannak barokk

társasházaink, mór és román zsinagógáink. Nem egyszerre épültek, a reneszánszot gótika követte s csak aztán került sor az asszír formanyelvre. Ebben a zűrzavarban a rend teljesen felbomlott. Akad épületünk, melyen a francia-román stílus magyar népművészettel keveredik: ezért a szönnyűségért valamikor pro és kontra csatákat vívtak, mint aminőket remekművékért szoktak vívni. Nem árt, ha végignézzük a legkiemelkedőbb alkotásokon és mestereiken. Az emlékek egyenkint inkább érthetőek, megbocsáthatok vagy méltányolhatok, mint együttesen, így legalább nem harsogják túl egymás szavát.

A stílus egyik legkorábbi s tegyük hozzá, legizlésebb képviselője Ybl Miklós volt. Polláck Mihály oldalán kezdte meg pályafutását, de már első önálló alkotásaiban (Festetich-, Degenfeld-, Károlyi-palota) meglátszik, hogy hosszú itáliai tanulmányútja elhatározó hatással volt rá. Az olasz reneszánsz szellemében kezdte meg építkezéseit, bár nem mindig ragaszkodott előképeihez, mint egyik korai műve, a festői és ízléses régi Országháza mutatja. Nagyobb alkotásai közül ki kell emelni a Vámház hatalmas épületét, a lipótvárosi bazilikát (1890), mely utóbbi nem tartozik szerencsés alkotásai közé: hátat fordít a forgalmas útvonalnak s homlokzata sem érvényesül a szűk utcában. Hozzátehetjük, ami Ybl munkáját illeti, a homlokzat is kissé széteső s a kupola óriási dobjával egyáltalán nem sikerült. Kellemesebb látványt nyújt a királyi vár dunai lejtőjének terraszos-lépcsős elrendezése, melyet az olasz villák kert-architektúrája ihletett meg. Ybl készítette az új királyi palota terveit is, a kivitel azonban sokáig elhúzódott. Főműve a M. kir. Operaház épülete (1875—85), melyet Ferenc József bőkezűségéből emelt. A kiválóan elhelyezett, méltóságteljes arányú és nemes díszű épületben az érett

históriai művészet valóban remekelt. Különösen belső tere sikerült, melynek értelmes konstrukcióját a pazar díszesség nem nyomja el, olyannyira, hogy bármiféle színházi épületnek például szolgálhat. Ybl nagy tudásával és tiszta stílusérzékekkel válik ki a többiek közül, nem esett bele a históriai építészet túlzásaiba s ezért alkotásaiban ma is — mikor a közfelfogás oly élesen hajlik el az eklektikus stílustól — sok örömet lehet találni.

Utódjai közül kettőt kell kiemelnünk, Steindl Imrét és Schulek Frigyes, anélkül, hogy teljességre törekednénk. Az előbbi aránylag kevés monumentális középületet emelt, de a legnagyobb méretű mű, az új Országháza (1883—1902) mégis az ő irányítása mellett készült el. Ez a 32 millió korona költséggel épült, példátlanul nagyszabású alkotás immár nem a reneszánsz-stílus jegyében fogant, építője a gótikát választotta mintaképül. Noha a csúcsíves stílus felhasználásában némi szabadságot engedett meg magának (az épület alaprajza tisztára barokk szerkezetű, hangsúlyos díszje is barokk mintákon alapuló, de csúcsíves díszű kupola), el lehet mondani, hogy óriási feladatát aránylag sikeresen oldotta meg. A mérhetetlen tömegeket — nem szabad elfeledni, hogy az Országháza alaprajzilag a világ legnagyobb építményei közé tartozik — ritmikusan tagolta, a kupola körül meredező festői tornyokkal pedig kitűnő szíluetthatást ért el. Ma is legimpozánsabb épületünk s nem csoda, ha a Duna tükrében fürdő kolosszus a távoli országokból érkező idegenekben nagy hatást vált ki. Belső terei ezzel szemben túlhalmozott dekorációjuk miatt nyomasztóan hatnak a szemlélőre. Az arany és vörös színűre hangolt termek itt-ott stilárisan sem egyeznek meg az épület külsejével.

Steindl másik nagyszabású műve, egyben utolsó

alkotása az Erzsébetvárosi plébániatemplom, mely 1897—1900 között épült. A homlokzatán kéttornyos, sárga téglával burkolt neogótikus templom iskolapéldája lehet a szabályos csúcsíves szerkezeteknek, sajnos, azonban hiányzik belőle az élet melege, az egyéniség bármiféle jellegzetessége. Száraz kiszámitottsága túlságosan érezhető.

Míg Steindl valamennyi művén bizonyos doktriner vonás húzódik végig, Schulek Frigyes szubjektív művész, vérbeli romantikus. Nevezetesebb honi műemlékek restaurálásával kezdte pályafutását s talán ezek ihlették meg a hajdani idők festői regényességéhez vonzódo hajlamát. Úgy restaurált, mint a korbéli építészek általában, ha lehet ezt a munkát restaurálásnak nevezni: az épületet nem olyannak állította helyre, amilyen volt, hanem amilyennek szerinte kellett volna lennie. Restaurálta a budavári Nagyboldogasszony-templomot (1873—96), azaz gyökeresen újjáépítette, oly részletekkel toldotta meg, melyek soha nem voltak rajta, vadonatúj templomot varázsolt belőle. Ma már el lehet mondani, hogy bármily finom és elegáns neogótikus építmény került ki a keze alól s az bármily ügyesen dekorálja a vár mozgalmas látképét, nem kárpótolhat a régi templomért, melyet Buda történetéhez ezer és egy, fényesebbnél fényesebb szál fűzött.

Schulek szerepének jelentősége nem a restaurálásokban rejlett. Ha önálló feladatokhoz jutott, ötletes és szellemes műveket teremtett. Ezek közül az alkotások közül ki kell emelni a Halászbástyát (1897—1903), mely formaképzésének legegényibb s egyben legkiválóbb emléke. A gótikába hajló román stílus elemeinek bátor és szubjektív felhasználásával a pusztán dekorációs célokat szolgáló, rendeltetés nélküli épületben szabadon bomlott ki játékos képzelete. A

zömök tornyokban kicsengő, nyílásokkal áttört, ritmikusan tagolt, szélesen elterülő könnyed bástyafal mint ritka ékes nyaklánc függ a vár dombján. Ha van építmény, mely a vár festői képét mesterien fokozza, úgy kétségtelenül ez az. Schulek amúgyis szerette azokat a feladatokat, hol az architektonikus formáknak a természettel kellett megbirkózniuk. Példa reá a Jánoshegy csúcsán álló román ízlésű, centrális elrendezésű, felfelé egyre kisebbedő körterraszokkal dekorált Erzsébet-kilátótorony, mely a környék legmagasabb pontjának szellemes hangsúlyozása.

Ybl, Steindl és Schulek triászán kívül az eklektikus építészek egész raja dolgozott a városban, kiket felesleges lenne felsorolni. Építészeti elveik azonosak voltak az előbb említett hároméval, talán csak abban különböztek tőlük, hogy más-más stílus formanyelvét utánozták: számunkra csak az a fontos, hogy utánoztak, jól-rosszabbul végezve azt a munkát, mit Ybl, Steindl és Schulek aránylag legízlesebben végzett. Utolsónak meg kell emlékeznünk a királyi várról, mely azelőtti domináns szerepe miatt is megérdemli a figyelmet. A barokk várpalotára az ötvenes években még egy emeletet húztak, majd a kiegyezés után sor került fényes átépítésére. Terveit, mint említettük, Ybl Miklós szállította. A kivitel, mely Hauszmann Alajos nevéhez fűződik, nagyrészen ragaszkodott Ybl elgondolásához. A régi barokk palotát nem bontották le, hanem kétszeresre nagyobbították, oly módon, hogy ami addig az egész volt, most déli szárnyá degradálódott. Hatalmas kupola adja meg az épület középhangsúlyát. Azáltal, hogy a régi részeket megtartotta, tulajdonképpen nem tartozik a tisztára historizáló épületek csoportjába s a köztudat rendesen tévesen emlegeti, mint Hauszmann művét.

A barokk kornak és Yblnek nagyobb szerepe van alakításában, mint Hauszmannak, ki csak lényegtelesenül tért el az adott keretektől. Hatalmas, masszív tömegei festői hatásúak, körvonalai artisztikusan rajzolódnak az égboltozatra.

A történeti stílusokat utánzó korszellemnek első ízben Lechner Ödön személyében akadt visszahatása. Több emlékszerű épületet emelt, budapesti alkotásai közül legnevezetesebb az Operával szemben álló álamvasúti nyugdíjintézet, az Iparművészeti Múzeum, a kőbányai templom, a Földtani Intézet és a Postatakarékpénztár. Első műveit a francia reneszánsz ihlette meg, tehát kiindulása ahhoz a csoporthoz fűzte, kiktől szelleme oly lényegbevágóan idegen. Az államvasúti nyugdíjintézet palotája, mely e korszakában emelt művei közül a legkiválóbb, finom ízlésű, szellemes építésznek mutatja, ki egyformán jól bánik a tömegek ritmikus beosztásával és a dekorációval. Később felfogása hatalmas átalakuláson ment keresztül. Elfordult az eklekticizmustól s a magyar nemzeti építészeti stílus kialakításán fáradozott. Munkájához sajátosságán fogott hozzá: nem a nemzeti múlt emlékszerű alkotásaihoz (a román, gótikus stb. ízlésű hazai műemlékekhez) fordult ösztönzésért, ezeket nem tartotta tiszta magyar emlékeknek, hiszen nyugati hatás alatt készültek, mondom nem ezekhez fordult, hanem a népművészethez és vele kapcsolatban kelethez, honnét a magyarság ősi stílusát magával hozta.

Kiindulópontja a stílus absztrakt fogalma volt, nem valamely konkrét feladat. Múzeum, bérház vagy banképület csak arra való volt, hogy kialakuló formanyelvével kísérletezzen rajta. Az Iparművészeti Múzeum tömegeinek elrendezése még francia mintaképekre vall, de díszítésében már megnyilvánul Lechner sajátos és egyedül álló dekoratív fantáziája. Fejlő-

désének során ez az utóbbi mind erősebb hangsúlyt kapott, végül mindent alárendelt a dekorációnak és semmi egyébbe rajta kívül nem törődött. A részletek kiképzésében magyar népművészeti motívumok mellett főképp az indiai építészet dekoratív járulékait használta fel. A díszítés az épületek felső lezárása körül lépett fel a legbujábban, sőt Lechner nem elégedett meg a sík-ornamentikával, hanem épületeinek tetején olykor (pl. Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár) plasztikus vagy architektonikus sárga majolika-díszítést alkalmazott.

Működésével egyidőben ért a századvégi szecesszió hulláma Magyarországra s bonyolítja Lechner amúgy is komplex stílusát, hogy a szecesszió is erősen hatott rá. Attól kapott kedvet olyféle szabadságokra, melyekkel az ajtókat s főképp az ablakokat alakította. Meg kell nézni művein az ablakokat, mennyire kivetkőztek architekturális jellegükből, hogy dekoráló játék elemeivé degradálódjanak. Hozzátehetjük még, hogy mindazok a keleti és magyar elemek, melyeket felhasználott, sohasem forrottak össze épületeivel; külön életet él az épület is és díszé is. A dísz kedvéért Lechner gyakran lemondott az építészet igazi feladatairól, a térbeállításról s a tömegek nagyszerű játékáról. Például szolgálhat erre a Postatakarékpénztár, az a műve, melyet hívei legtöbbször tartanak, bizonyos szempontból méltán, mert ha nem is a legjobb, de legjellegzetesebb alkotása. Díszítésétől eltekintve sima, sík falak fogják össze, az architekturális tagolás leghalványabb nyoma nélkül. Nem lehet jellemzőbb rá más, mint az, hogy a főpárkány alkalmazásáról is lemondott s helyette a falat legfelül szeszélyes hullámvonallal zárta le, mindezt azért tette, hogy a díszítő részletek gátlás nélkül érvényesüljenek. Sőt a különös vágású ablakok azt is megakadályozzák,

hogy a szemlélő a falak tömeghatására, súlyára és statikájára ráeszmélhessen. Lechner megfélekedett arról, hogy mindazok a motívumok, mellyel a magyar népművészet szolgálhat, kizárólag sík-jellegűek s így szerepük az építészetben, ebben a specifikusan térbeli művészetben, csak másodlagos lehet. Ha feladataiból, azoknak sajátos rendeltetéseiből indult volna ki, nem pedig teoretikus elgondolásából, közelebb jutott volna nagy eszményképéhez, a nemzeti stílushoz; legalább is a maga számára kielégítő megoldást talált volna. De pusztán a díszítés hangsúlyozott szerepeltetéséből még nem születhet nemzeti építészet, éppúgy nem, mint a festészet vagy a szobrászat magyar voltát nem az etnográfiai elem esetleges felhasználásának mértéke szabja meg. A ruhát szabása teszi ruhává, nem a sujtása.

Igazságtalanok lennének ezzel a nagy művésszel szemben, ki egymagában küzdött a historizáló stílus akadémikus szárazsága ellen, ha nem emelnék ki, hogy igazi művészember volt, aki pusztán a maga erejére utalva rendkívül eredeti formanyelvet teremtett s azokban a munkáiban is, melyekkel ma már nem lehet egyetérteni, született, vérbeli építésznek mutatkozott. Nagysága akkor látszik a legjobban, ha az ember a Lechner-követők és epigonok szomorú sorát nézi: a parasztházakból átnemzetiesített, tudátlékos villáktól, a szürmotívumokkal cifrázott szecesszionista bérkaszányáktól az a távolság választja el őt, mely művész és kontár között mindenkor fennállott.

A Lechner-féle oppozíciónál kissé később, sőt abból kiindulva még egy megoldási kísérlet jelentkezett, Lajta Béláé, melyről utolsónak emlékezünk meg. Lajta keletre is elment, hogy helyszínen tanulmányozza az ottani művészetet s ezzel alátámassza a

magyar stílus keresőinek munkáját. Sajnos, oly monumentális feladathoz nem jutott, mint elődei; főművén, a Vas-utcai kereskedelmi iskolán kívül úgyszólván csak bérházakat épített. Hamarosan elpártolt a Lechner-féle irányzattól, más alapon — tegyük hozzá, sokkal egészségesebben — kezdett hozzá a feladatok megoldásához. Mindenkor a műből indult ki, nem saját teóriájából. Az eklektikus művészettől senki sem állt távolabb, mint ő. Bérházai bérházak és nem vakolatból készült reneszánsz-paloták. Nem a stílus érdekelte, hanem az épület, ennek köszönhető, hogy az építészet fejlődésének mélypontján is a múlttól független művész tudott lenni. Épületei célszerűségük és egyszerűségük révén megragadó ellentétben állnak korának hangos zűrzavarával. Kizárólag az építészet alapvető problémái érdekelték: a tér és a tömeg nagy kérdései, olyannyira, hogy minden egyebet inkább elhagyott, nehogy azok megoldási kísérleteit zavarják. A Leitersdorfer-féle ház (Szervita-tér) pl. az abszolút hasznosság jegyében épült. Lajtának arra is volt gondja, hogy a cégfeliratoknak szolgáló helyeket belekomponálja a homlokzatba. Az Erzsébetvárosi Bank téglából épült sarokháza (Rákóczi-út 18) masszív nyugalomával és tömbjével mintaképe egy házsor lezárásának. Téglából alkotta meg főművét, a Vas-utcai kereskedelmi iskola épületét is, mely éppúgy mint a többi, csak azoknál monumentálisabb méreteken, tömegeinek hibátlan, széles ritmusával és anyagszerűségével hat. Örök kár, hogy a Fővárosi Könyvtár tőle tervezett épülete a háború miatt nem került kivitelre s így legnagyobb műve tervben maradt. De nélküle is kétségtelen, hogy Lajta a kor legnagyobb magyar építésze volt, ki a nagyvárosi ház problémáját abszolút korszerűen fogta meg, olyannyira, hogy a célszerűség jegyében

induló óriási modern mozgalomnak sok tekintetben utat mutatott. így az elsők egyike, aki (pl. a Leitersdorfer-házon) az új építészetre oly jellemző vízszintes tendenciákat akadály nélkül hagyta érvényesülni. Ha történetesen Berlinben épített volna s nem Budapesten, a mai építészet egyik atyját tisztelnék benne, ki elsőnek mutatott rá arra, hogy a változott idők új célszerűségi megoldásokat követelnek, melyek elől nem lehet kitérni — oly elvre, melyet ma már általa nosan elfogadtak.

Fájdalom, neki sem akadt megértő követője, sőt a közszellem egyszerűen elszaladt mellette. „A városra szabadított építők sisera-hadának jóvoltából a régi egyszerű és becsületes Budapest helyébe vagy részben melléje földuzzadt a téglából és habarcsból főúri reneszánsz-palotákat mímelő bérházak rettenetes városa, ahol mindent láthatott az ember, vakolatkariatidákat, irdatlan balkonokat, párkányokat, pilléreket, ablakramákat, csak — legalább a legújabb időkig — épékláb építészeti gondolatnak kiütközését seholsem” (Fülep Lajos). Budapest elmulasztotta építési alkalmainak klasszikus korát s most várhat jóidéig, míg Nessus-ingét levetheti. Ha nem lenne oly istenáldotta fekvése, mely mintegy magasabb rendelésből korngálja az esendő emberek hibáit, a helyzet úgyszólván vigasztalan lenne. A mai törekvések ebben a túlszűfolt városban szóhoz sem juthatnak, csak itt-ott a perifériák villaépítkezéseiben csillannak fel. Azoknak pedig, akik a középületek emelésének jobb jövőjében hisznek, csak a háború utáni idők legmonstruózusabb alkotására, a Társadalombiztosító épületére kell gondolniuk, mely minden pesszimizmust igazol. A Lechner révén helyi zamatúvá, Lajta révén korszerűvé vált budapesti építészetet ma ismét egy

világ választja el a külföld célkitűzéseitől s vele együtt a mai problémáktól.

Az utolsó ötven év szobrászatának és festészetének emlékeit ezúttal figyelmen kívül hagyjuk. Igaz, hogy erre az időre esett nyilvános szobraink legnagyobb részének felállítása, az emlékmű-plasztika azonban európai mértékkel mérhető, kiemelkedő alkotásokat nem termelt. Nem kell elfeledni, hogy vele párhuzamosan kitűnő szobrászaink akadtak, akik azonban az utcákon és tereken nem juthattak szóhoz, tehát a fejlődés másutt játszódott le s így a főváros szempontjából másodlagos jelentőségű. A festészet pedig ebben a korban már nincs olyan szoros kapcsolatban a várossal, mint régen (nincsenek „pesti festők”, mint a biedermeier idején voltak), noha éppen ez a műfaj az, mely korunkban a magyar kultúrát legméltóbban képviseli.